

# БАҶИРАМ

**ТАТАРЫ НА ЗЯМПІ БЕПАРУСІ**

*Квартальнік*

*Беларускага згуртавання татарцаў-мусульман*

**"АЛЬ-КІТАБ"**

**№ 4**

# **БАЙРАМ**

**ТАТАРЫ НА ЗЯМЛІ БЕЛАРУСІ**

**КВАРТАЛЬНІК**

**БЕЛАРУСКАГА ЗГУРТАВАННЯ ТАТАРАЎ-МУСУЛЬМАН**

**«АЛЬ-КІТАБ»**

**№ 4**

**РЕДАКТАРСКАЯ ГРУПА :**

**І. Александровіч,**

**Я. Гучок,**

**П. Драбавіч,**

**Т. Жэбіт,**

**І. Канапацкі,**

**В. Садыкава.**

**Надрукавана ў Навагрудку**

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم  
بسم الله الرحمن الرحيم

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته

## Ассялям алейкум, спадарыні і спадары, супляменнікі-татары, усе мусульмане !

Адбылася, дзякаваць Богу, доўгачаканая падзея – усур'ёз і надойга абраны. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь . Дзяржава мае цяпер усе тры кропкі апоры –  
– Заканадаўчы орган, Выканаўчы орган, Судовы орган .

У Вярховным Савеце 12-га склікання татары мелі добразычлівага впекуна – Ніла Сымонавіча Гілевіча . Ён дапамог татарам выдаць кнігу С. Думіна і І. Каняпацкага “ Беларускія татары : мінулае і сучаснасць ”, якая паслужыць не аднаму пакаленню нашых супляменнікаў . Народны паэт Ніл Сымонавіч, высякародны і мудры, не адмовіць татарам у падтрымцы і цяпер, і ў будучыні .

Трыццатэга верасня – дзень нараджэння народнага паэта і кожная татарская сям'я пашлe ў думках нашаму заступніку найлепшыя пажаданні .

Пётр Кузьміч Краўчанка, які абраны дэпутатам Вярхоўнага Савета Беларусі 13-га склікання, даў згоду прадстаўляць ў Заканадаўчым органе нашай краіны інтарэсы беларускіх татар. Келі ні мясцовыя саветы, ні адміністрацыя не будуць вырашаць важныя для татарына пытанні , то тады звяр-тайцеся да спадара П.К. Краўчанкі – заступніка народа .

Даводзім да ведама татар, што Нацыянальная бібліятэка ( раней называлася Ленінская ) зрабіла фільмакопіі вельмі важных для нас кніг – Кітабаў, Тэфсіра, муллінскага Хамаіла . У гэтай жа бібліятэцы знаходзіцца 28 рукапісных кніг на арабскай, турэцкай і персідскай мовах 14-19 стагоддзяў, якія ўяўляюць вялікую цікавасць для вучоных-арыенталістаў . Гэтыя матэрыялы да паслуг усіх, у тым ліку і татар .

Адбылася яшчэ адна важная падзея – выхад у свет кнігі Новы Запавет і Псалтыр . Выданне здзейсніў ВЦ “ Бацькаўшчына ”. Упершыню ў Беларусі на роднай мове надрукавана Святое пісанне ў перакладзе з царкоўнаславянскай прызнанага майстра, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Беларусі Васіля Сёмухі. Фінансавую падтрымку для выдання кнігі аказаў доктар гісторыі, спадар Янка Запруднік ( ЗША ) . Пераклад зроблены з дабрэслаўлення Найпачаснейшага Архіепіскапа Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы .

На прэзентацыі гэтай кнігі, якая адбылася ў Нацыянальнай бібліятэцы, сярод выступаўцаў, вітаўшых гэту важную падзею, быў і віцэ-прэзідэнт "Аль-Кітаба" І. Канапацкі. Між іншым, ён сказаў пра тое, што наш прарок Мухаммед (мір яму і міласць Аллага) лічыў, што Таўра (Стары Запавет) і Інджыя (Евангелле) з'яўляюцца пасланнем Бога габрэйскаму і хрысціянскаму народу і гэтыя паслэнні трэба шанаваць.

Пра нашыя цяжкасці гаварыць не будзем. Цяжкасці, як і дрэннае надвор'е, некалі пройдуць. Трэба меліцца і працаваць. Трэба спадзявацца на лепшае.

**Мір вам і міласць Аллага!**

Пішыце лісты на адрас па-руску:

**220086, г. Мінск, ул. Славінскага, д. 21, кв. 8.**

**Якубовскаму Я.А.**

### ДА Р Э П О Л Ь Ш Ч Ы

Беларускае згуртаванне татарараў-мусульман перад Новым годам атрымала ад нашага добрага сябра з Польшчы — пана Рамуальда Рамазана Сабалеўскага тры кнігі! на польскай мове. Гэта праца Алі Міськавіча "Татарская легенда" /Польскія татары у 1845—1990/, Штогоднік польскіх татар за 1993 год і Штогоднік польскіх татар за 1994 год. Інфармацыя пра сённяшняе жыццё татар у Польшчы і у далёкім мінулым надзвычай цікавая і карысная і для чытачоў нашага "Байрама".

Просім спадара Рамуальда Рамазана паразумецца з аўтарамі публікацый у гэтых кнігах і, калі на тое будзе іх згода, то цалкам ці часткова надрукуем у нашым квартальніку.

Мы разумеем, што кнігі дарагія, што пасылка іх на Беларусь перавышае выдаткі ў 10 разоў, а клопат пра нашых татар-мусульман неацанімы.

**Рахмат Вам, сям"я Сабалеўскіх!**

# КУР'АН

## СУРА АЛЬ-АНАМ - ЖИВЕЛЫ

### ( ЗАКАНЧЭННЕ )

83. Толькі тыя, якія вераць, і тыя, каторыя не апрачаюць сваю веру ў несправядлі-  
васць, ім сапраўднае бяспека, і толькі яны - на прастай дарозе.
84. Такі той доказ, што Мы далі Ібрагіму супроць ( нявер'я ) яго народа. Мы павы-  
шаем ступенямі тых, каго хочам. Сапраўды, твой Гасподзь мудры, ведае ўсё
85. І далі Мы яму ( Ібрагіму ) Ісхака і Ыакуба і ўсіх накіравалі верным шляхам. І  
раней Мы прастую дарогу Нугу ўказалі, а з яго нашчадкаў - Дауду, Сулейману  
і Аійубу, і Юсуфу, і Мусе, і Гаруну, такім спосабам плацім Мы тым, хто ро-  
біць добра.
86. І Закарыю, і Ях'і, і Ісе, і Ільясу, - яны ўсе - з ліку праведных.
87. І Ісмаілу, Аль-Йэсу, Юнусу і Луту - іх ўсіх прыўзнялі Мы над светам.
88. І сярод іх бацькоў, і іх нашчадкаў, як і сярод іх братоў, выбралі некаторых і  
павялі да дарогі прастай.
89. Гэта шлях Аллага, якім Ён вядзе, каго хоча з Свайх слугаў. А калі Ё яны дадва-  
лі Яму сатаварышаў, то ўсё, штоб ні зрабілі яны, пашло б на марно.
90. Гэта тыя, каму Мы далі Пісанне, мудрасць і прароцтва. Калі ж яны не павераць,  
Мы ( абавязкова ) гэта ўскладзем на іншы народ, які ў гэта ўсё паверыць.
91. Гэта былі тыя, якіх вёў Аллаг, а таму ідзі іх шляхам. Скажы : " Я не чакаю ад  
вас ніякай платы за яго ( за Кур'ан ). Гэта - толькі наказ сусветам.
92. Яны не шануюць Гаспада належным чынам; вось, яны кожуць : " Бог ні аднаму  
чалавеку нічога ніколі не пасылаў зверху ". Скажы : " Хто Пісанне паслаў, з  
якім з'явіўся Мусе, як са Святлом і кіраўніцтвам для людзей ? Яны ж ( поўны  
змест яго перушыўшы ) яго паказваюць на пергаментных аркушах, паказваюць  
адно і хваць з яго другое. А на Пісанню навучаны вы таму, чаго ні вы, ні вашы  
продкі не ведалі ". Скажы : " Аллаг ( яго нам паслаў ) ". А пасля пакінь іх забаву-  
ляцца ў ( грэшным ) пустаслоўі.
93. І гэта - Кніга, што табе Мы паслалі, Бласлаўлена Намі. І ў пацверджанне пасла-  
наму раней ( Тора і Евангелле ), каб ( ёю ) мог ты папярэдаць моці гарадоў  
( Мекку ) і ўсё, што вакол яе, і тых, хто верыць у другога жыццё і ў Кур'ан, і  
таксама прылежныя ў малітве
94. А хто больш несправядлівы за того, хто ману ўзводзіць на Аллага ці кажа :  
" Дадзена мне адкраўненне ( ад Бога ) ", - тады як не было яно яму дадзена ?  
Або таго, хто гаворыць : " Я дам ( для вас ) падобнае таму, што зверну ( вам )  
Аллаг дае.

О каб ты бачыў, якою безлічу мукі ахоплівае смерць усіх нечасціўцаў !  
І скажучь анёлы з прасцёртымі рукамі : " Вымайце вашыя душы ! Сёння атрыма-  
еце ганебнае пакаранне за тое, што вы казалі пра Бога ману і ганарыста ста-  
віліся да Яго знаменняў ! "

95. Вы вернецеся да Нас, пазбаўленыя ўсяго, - якімі вас Мы спачатку стварылі, і пакінуўшымі за сабою тое, чым вас Мы надзялілі. І не ўбачым Мы заступнікаў пры вас, якіх вы прыдумалі сабе як сатаварышаў ( Аллага ). Перарваліся су-  
вязі між вамі : схаваюцца ад вас-тыя, кого вы прыдумалі.
96. Сапраўды, Аллаг выводзіць росток з зёрня, з фінікавай костачкі, выводзіць  
жывое з мёртвага, і Ён ператварае жывое ў мёртвае. Гэта ваш Бог ! Як жа мо-  
жаце быць вы безразсуднымі ( што ў баку ад ісціны Яго стаіце ).
97. Ён раскрывае ( неба ) раняшнай зарой ; Ён зрабіў ноч для адпачынку, а сонца  
і месяц - падстава для лічэння. Гэта - ўстаноўленне Таго, Хто мудры і магут-  
ны бязмёрна.
98. Ён - Той, хто зоркі размясціў ( для нашых патрэб ), каб указываць нам шлях,  
калі на сухазем'і і на моры цёмрадзь ( наступае ). Так тлумачым Мы знаменні  
Свое для тых, у кім веды жывуць.
99. Ён - Той, што з адной душы ( Адама ) вас утварыў, а пасля прыгатаваў вам  
пэўнае месца знаходжання і пэўнае месца захавання. Так тлумачым Мы зна-  
менні Свое для тых, хто мае разуменне.
100. Ён з'яўляецца Тым, каторы спусціў з неба вяду, і дзякуючы ёй мы вырошч-  
ваем усялякія расліны, а з іх - зеляніну, а пасля - зёрне, сабраное ў калоссі ;  
а з фінікавай пальмы бываюць гронкі фінікаў, якія нізка звісаюць ; выводзім  
і вінаграднікі, і аліўкавыя дрэвы, і дрэвы граната, падобныя паміж сабою і  
не падобныя. Паглядзіце, на іх плоды, калі яны паспяваюць ! Сапраўды, у  
гэтым знакі для людзей, якія вераць !
101. І ўсё ж ставяць яны джынаў з Богам нароўні, хоць Ён сам жа стварыў іх.  
Яны ілжыва прыдумалі для Яго сыноў і дачок без усякага на тое пазнання.  
Хвала Яму ! Найвышэй Ён усяго таго, што Яму прыпісваюць !
102. Ён стваральнік неба і зямлі ; адкуль будуць ў Яго дзеці, калі у Яго не бывала  
сяброўкі ? Ён стварыў ўсё, і Ён ведае ўсё.
103. Такі Аллаг, Уладыка ваш ! Іншых багоў, акрамя Яго, не існуе. Стваральнік  
ўсяго, што існуе ( у свеце ). Дык пакланяйцеся ж Яму ! Ён, сапраўды, - апа-  
кун усіх стварэнняў.
104. Не бачыць Яго чалавек, Яго ж зрок абдымае ўсё. Ён ведае аб усім, што існуе.
105. Вам дадзена ўжо празорлівасць Госпадам вашым. Хто бачыць ясна, той ба-  
чыць для душы сваёй ; а хто слепы, сабе на шкоду ( не бачыць ). Я не з'яўля-  
юся для вас старажам.

106. Так, Мы па-рознаму тлумачым Свае знаменні, каб маглі яны сказаць : " Ты ( у іншых гэтаму ) навучыся ! " і каб мы маглі высветліць людзям, якія ведаюць.
107. Ідзі за тым, што адкрыта табе Госпадам тваім, акрамя Яго няма іншага Бога; адыдзіся ад многабожнікаў.
108. І калі б пажадаў Бог, то не былі б яны многабожнікамі . Мы не ставілі цябе ахоўнікам іх ; ты не алякун над імі .
109. Не прыніжай тых, якія шануюць іншае, акрамя Бога ; каб і яны па верожа-ці і неразумнасці не сталі зневажаць Бога. Так Мы кожнаму з народаў упрыгожылі яго спраау. З часам для іх надыйдзе пара вяртання да Госпада іх. Тады Мы ясна назавём тое, што яны зрабілі.
110. І яны Богам пакляліся адной з самых найважнейшых клятв, што, калі б ім прыйшло знаменне, яны б ўсёравалі ў Яго. Скажы : " Знаменні ўсё - ва ўладзе Бога, але хто б мог вам ( верным ) даць зразумець, што нават, калі б знаменні прыйшлі , у іх усё роўна не ўсёравалі б яны ! "
111. Мы сканфузім сэрцы і вочы, бо не паверылі яны спачатку , і Мы пакінем іх, каб яны блукалі ў граху іх.
112. І нават калі Ё Мы паслалі да іх анёлаў, і калі б мёртвыя загаварылі , і калі б Мы сабралі ўсё перад вачыма іх, не павераць яны, калі не будзе на тое воля Боская, але большасць з іх паводзіць сябе як несвядомыя.
113. І падобна таму стварылі Мы для кожнага прарока злага ворага з асяроддзя людзей і д'яблаў, якія адзін другому прыўкрашанымі словамі сёюць ашуканства. Але калі б захацеў твой Госпадзь, то яны гэтага не ўчынілі б, дык пакінь іх з тым, што яны выдумляюць.
114. Няхай да іх схіляюцца сэрцы такіх, хто ў будучае жыццё не верыць ; і няхай задаволяюцца імі, і няхай прыдбаюць тое, што хочуць прыдбаць.
115. ( Скажы : ) " Ці ж пажадаю я іншага суддзю, акрамя Бога ? " Бо гэта - Ён, хто паслаў для вас ясна напісаную Кнігу. І ведаюць тыя, каму дадзена Пісанне, што ў ісціне твайго Уладзікі яно дадзена табе. А таму не будзь з тых, якія сумняюцца ў гэтым.
116. Слова Госпада твайго дасканалее па сваёй ісціннасці і прайдзе ; ніхто не можа замяніць слоў Яго : таму што Ён усё чуе і ведае !
117. Калі паслухаем большасць тых, якія ёсць на зямлі, то яны заядзюць цябе з дарогі Бога. Бо ідуць яны толькі за сваімі выдумкамі і сваімі меркаваннямі.
118. Госпадзь твой лепш ведае тых, хто адхіліўся ад Яго шляху, і тых, хто ідзе дарогай прастай.
119. Ешце тое, над чым было вымаўлена імя Аллага, калі вы верыце ў знаменні Яго.



120. І чаму ж вам не ёсці тое, над чым упомнана Господняе імя, калі Ён ясна ўка-  
заў, што не дазволена вам у ежу, калі да гэтага не прымусяць вас. І сапраў-  
ды, многія зводзяць са шляху ( сябе і вас ) страсцямі, не стрыманымі пазнан-  
нем. Сапраўды, Уладыку твайму лепш вядомы тыя, хто ( дазволеныя межы )  
пераступіць.
121. І пазбягайце як яўных грахоў, так і тайных. Сапраўды, тыя хто служыць граху,  
атрымаюць пакаранне па заслугах сваіх.
122. І не ешце таго, над чым не было слова Аллага, бо, сапраўды, гэта - непаслу-  
шэнства. І, безумоўна, крывавыя падбукторваюць сваіх сяброў спрачацца  
з вамі. І калі вы падпарадкоўваецеся ім, сапраўды, становіцеся многобож-  
нікамі.
123. Ці можа той, хто быў мёртвы, і каму долі Мы жыццё, і запалілі для яго святло  
якое асвятляе шлях яго сярод людзей, - быць падобны да таго, хто знаход-  
зіцца ў поўнай цемры, з якой няма выйсця ? Так і няверным здаецца добрым  
усё тое, што чыняць яны.
124. Як у гэтым ( горад Мекка ) і ў іншых гарадах Мы паставілі кіраўнікамі з ася-  
роддзя грэшнікаў, якія знаходзіліся ў поўнай несвядомасці, у выніку чаго  
яны снуюць там свае падкопы, але толькі пад сяміх сябе, не разумеючы  
■ таго.
125. І калі з'яўляецца ім знаменне, яны кажуць : " Мы не паверым, пакуль не будзе  
нам дадзена тое ж, што было дадзена пасланнікам Аллага ". Бог найлепш ве-  
дае, дзе мае абясаць Свое пасланне. Тых, якія зграшылі, чакае ўніжэнне  
перад Богам і суровая кара спасцігне гэтых злачынцаў за гэтыя падкопы.
126. Каго захоча Бог паставіць на прастую дарогу, таго сэрца Ён адкрые для пакор-  
насці ; а калі захоча адхіліць ад шляху, таму Ён грудзі сцісне, як быццам  
чалавек хоча ў нябёсы ўзняцца. Такой ганебнай карай пакарае Бог усіх тых,  
хто не верыць.
127. І гэта - шлях Уладыкі твайго, Які вядзе дарогай прастай. І растлумачылі Мы  
знаменні Свое ўсім тым, хто належным чынам разумее.
128. Для іх - жыллё з Уладыкам, і Ён ім Апякун за працу іх.
129. І ў Дэнь, калі Ён збярэ іх усіх ( Ён скажа : ) " О сонм джынаў ! Вы многата  
патрабавалі ад гэтых людзей і і сябры джынаў з людзей скажуць : " Уладыка  
наш, мы мелі карысць адзін ад аднаго, але цяпер мы дасягнулі тэрміну, які  
Ты прызначыў для нас ". І скажа Ён : " Агонь - вашое жыллё, дзе будзеце вы  
знаходзіцца, калі Аллаг не захоча зрабіць інакш ". Сапраўды, Господзь твой  
мудры і ведае ўсё.
130. І, падобна гэтаму, Мы ставім адных грэшнікаў над другімі ў адпаведнасці  
з тым, што яны заслужылі.

131. " Сонм джынаў і людзей ! Няўжо не приходзілі да вас паслэннікі з вас саміх, што перадавалі вам знаменні Нашы і паведамлялі аб прыходзе да вас гэтага Дня ? " Яны адкажуць : " Мы, сапраўды, сведкі гэтаму сабе на пагібель ! " І спакуса гэтага жыцця шукала іх. І будучы яны сведчыць супроць саміх сябе ў тым, што былі яны нявернымі.
132. І будзе гэта так, бо не хацеў Уладыка твой разбураць гарады, жыхары якіх не атрымалі папярэджання.
133. І кожнаму – тая ступень ( міласці або кары ), што адпавядае яго ўчынкам, і Уладыка твой ведае справы іх.
134. Гасподзь твой багаты, поўны літасці ; але калі Ён захоча, то знішчыць вас і замяніць вас іншым , якімі жадае, так жа, як Ён зрабіў вас, – нашчадкаў іншага народа.
135. Тое, што пагражае вам, сапраўды настане, і вам гэта не адхіліць.
136. Скажы : " Народ мой і Дзейнічай па сваім душэўным настроі , я буду дзейнічаць па сваім ... Хутка даведаецца, каму будзе ўзнегерадай канчатковая сядзіба ! Сапраўды, несправядлівыя не пазнаюць шчасця ! "
137. Яны прызначылі для Аллага частку ўраджаю і частку жывёлы, якіх даў Ён, і кажуць : " Гэта для Аллага, – як уяўляюць яны, – а гэта – для ідалоў нашых ". Але тое, што для іх ідалоў, не дасягае да Аллага, тады як тое, што для Аллага, доходзіць да іх ідалоў . Якое ж дрэннае іх разуменне !
138. Адпаведна гэтаму іх сатаварышчы фальшыва прыхарашчваюць многіх язычнікаў на загубу дзяцей, каб іх загубіць і выклікаць смуту ў веры. Але каб хацеў Бог, то яны б гэтага не ўчынілі ! Дык пакінь іх і тое, што яны выдумляюць !
139. І кажуць яны таксама : " Такія жывёлы і такое збожжа – забаронены : ніхто не можа ўжываць іх у ежу, акрамя тых, каму яны дазволены ", – так запэўніваюць яны – і ёсці жывёлу, хрыбты якіх забаронены ( для язды і перавозкі грузаў ), і ёсці жывёлу, над якой на прызване імя Аллага, выдумляюць ману на Аллага. Скорэ Ён заплочіць ім за тое, што яны выдумлялі !
140. І кажуць яны : " Тое, што ёсць у чрэве такой жывёлы, выключна прызначаны для нашых мужчын, і забаронена для нашых жанчын ; але, калі яно народжана мёртвым, тады ўсё могуць ужываць яго ў ежу. Неўзабаве заплочіць ім Ён за тое, што яны апісваюць. Ён мудры, ведае аб усім !
141. Тыя, якія забіваюць сваіх дзяцей, панеслі страту праз сваю неразумнасць і праз несвядомасць : лічуць забароненым тое, што Бог дае ў ежу ім, па сваёй выдумцы пра Бога : яны зблудзілі, яны ідуць не па простым шляху.

142. І гэта Ён, хто выгадаваў сады ( з вінаграднай лазы ), што на падпорках ( выцягнуліся ўверх ), ці без падпорок ( сцялюцца па зямлі ), і фінікі, і нівы, з рознай збожжынню, і аліўкавыя і гранатавыя дрэвы, падобныя і непадобныя адны на другія. Частуйцеся ад плоду кожнага з іх, калі яны даюць ураджай, але аддавайце Яму пэўнае ў дзень збору ўраджая і не будзьце марнатраўцамі. Сапраўды, Ён не любіць марнатраўцаў !
143. І стварыў Ён адных жывёл для перавозкі ( грузаў і людзей ), а іншых для таго, каб даць вам ежу, дык спажывайце тое, што вам дазволіў Бог, не ідзіце па слядах шайтана, бо ён вам відавочны вораг.
144. ( Вазьміце ) парамі восем галоў жывёлы : Двое – з авечак і двое з козаў. Цяпер скажыце : " Ён забараніў вам двух самцоў ці двух самок ? Ці тое, што ( усё яшчэ ) у чрэве самок ? Скажыце мне з упэўненасцю пра тое, калі вы ( у вашых словах ) праўдзівыя.
145. Пару вярблюдаў і пару кароў. Цяпер скажыце : " Ён забараніў вам двух самцоў або двух самок ? Або тое, што ( усё яшчэ ) у чрэве самок ? І ці былі вы сведкамі таму, калі Аллаг вам гэта вызначыў ? І ці ёсць больш нечэсцівы за таго, хто менавіта ўзводзіць на Аллага, каб звязці з Богага шляху тых, хто знаходзіцца ў няведаанні ? Аллаг, сапраўды, не вядзе дарогай простаў людзей несправядлівых.
146. Скажы : " У тым, што было адкрыта мне, не знаходжу я нічога забароненага для таго, хто хоча спажываць гэта, акрамя мерцаючыны ці крыві, якая выцякае, або свінаго мяса, – бо ўсё гэта не чыстае, – або тое, што стала брыдотай, гэта значыць не што было вымаўлена іншае імя, чым імя Аллага. Кого ж ( зямныя цяжкесці да гэтай ежы ) змусяць без нечэсціваесці і свавольнага непаслушэнства, – та, сапраўды, Господзь літасцівы і прабачыць !"
147. І іудзеям забаранілі Мы ўсіх жывёл з кіпцорамі ; забаранілі Мы ім тлушч кароў і авечак, акрамя тлушчу, што на хрыбце і сантрабах, а таксама таго, што змяшана з іх касцямі. Гэта ёсць едлівае Наша ім за іх непакору. І, сапраўды, Нашы словы праўдзівыя.
148. Калі яны лічаць цябе обманшчыкам, то скажы : " Чаладыка ваш напоўнены бяскрыпчай літасцю ; І Яго моцы не адхіліць ад народаў грэшнага."
149. Будуць казачы тыя, якія дадавалі сатаварышаў : " Калі б Бог пажадаў, то не дадавалі б сатаварышаў нашы бацькі і не маглі б мы зрабіць нічога беззаконнага ". Падобна гэтаму ў мене абавязавалі пасланнікаў Аллага, пакуль не адведалі яны Нашэго гняву. Скажы : " Ці можае якіясьці веды ? Пакажыце іх нам ! Вы кіруецеся толькі пустымі меркаваннямі. І нічога не робіце вы, толькі выдумляеце няпраўду !"
150. Скажы : " У Бога яснае сведчанне ( усяму ), і каб Ён пажадаў таго, Ён усіх бы вас простым шляхам накіраваў."

151. Скажи : " Привяжіце свідкаў новых, якія пацвердзяць, што гэта забараніў Аллог ". Калі яны засведчаць, не свідчы ты з ім і не ідзі з тымі, якія за ману лічаць знаменні Нашы і ў будучае жыццё не вераць, - яны шукаюць родных Уладыку свайму.
152. Скажи : " Прыдзіце, я прачытаю вам, што забараніў Уладыка ваш : а менавіта, каб не дадавалі вы нічога, як роднага Яму, былі добрымі да бацькоў, не забівалі дзяцей сваіх з прычыны беднасці - Мы паклапоцімся аб вас і іх, - і не чынілі дрэнных спраў адкрыта ці тайна, і каб не адбіралі вы жыццё, якое Бог забараніў забіваць, акрамя як па праўцу, і гэта - тое, што Ён вам загадаў, каб вы ўразумелі гэта.
153. І не чапойце маёмасці сірот, акрамя ж не карысць ім, пакуль не дасягнуць сталага ўзросту. Са справядлівай дакладнасцю мерце і ўважаўце. Мы не абцяжарваем ні одну душу больш за здольнасць яе. І калі вы гаворыце, будзьце справядлівымі, нават у адносінах з радней, і выконвайце заповіт Аллага. Вось гэта Ён загадаў, каб вы помнілі.
154. Гэта - Мой шлях, які вядзе проста. Дык ідзіце па ім і не раздзяляйцеся па другіх шляхах ( блукаючы ), удалечыні ад ( ісціны ) Яго-шляху. І гэта - тое, што Ён вам заповедаў, можа вы ахаваеце сябе ад зла.
155. Пасля долі Мы Мусе Кнігу, завяршаючы благаваленне Нашае таму, хто тварыў дабро, і тлумачыць усё неабходнае, і як настаўленне і міласць, - каб маглі яны паверыць, што будуць настаўлены перад Уладыкам.
156. І гэта - Кніга, што Мы паслалі вам - дар благаслаўлены. Дык кіруйцеся ёю і гневу Божага бойцеся, каб атрымаць міласць.
157. І каб не гаворылі вы, што : " Кніга паслана да нас толькі двум народам. І мы не дбалі аб тым, што яны пільна вучыліся ".
158. І каб не гаварылі : " Калі б нам была паслана Кніга, то былі б на дарозе прастай, а не яны ". І вось ужо з'явілася да вас знаменне яснае ад вашага Уладыкі, і кіраўніцтва ( ад Яго ), і міласць. Дык ці ёсць больш нечэсцівы за таго, хто фальшывымі палічыць знаменні Аллага і адвернецца ( у бок ) ад іх ? Мы тых, хто адварнуўся ад Нашых знаменняў, сурова пакараем за іх адступніцтва.
159. Няўжо яны чакаюць, што анёлы з'явяцца перад імі, або нават Сам Уладыка твой ? Або з'явяцца пэўныя знаменні тваёго Уладыкі ? У той дзень, калі будзе знаменне ад тваёго Госпада, не дапаможа душы тваёй вера, калі не паверылі перад гэтым і не зрабілі добрых спраў. Скажи ( ім ) : " Чакайце і Будзем чакаць і мы ! "
160. Што ж датычыцца тых, якія раздзяляюць веру сваю і падзяляюцца на розныя кірункі, у цябе няма нічога агульнага з імі. Спраўды, падаможа справа іх суду Аллага, і тады Ён скажа ім аб тым, што тварылі.

قُلْ أَغْيَرَ اللَّهُ ابْنِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَكْسِبُ  
 كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ  
 ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُم مَّرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ فِيهِ  
 تَخْتَلِفُونَ ﴿١٦٥﴾

وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلِيفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ  
 فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آسَأْتُمْ أَن تَبِكَ  
 سَرِيعَ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿١٦٦﴾

161. Той, хто ўчыніў добрую справу, атрымае ў дзесяць разоў больш ; але ўчыніўшы зло атрымае толькі ў пуднай меры ; і не будзь яны пакрыўджаны.
162. Скажы : " Што датычыцца мяне, Уладыка мой накіраваў мяне на прасты шлях - правільную веру, веру ібрагіма, праведніка. і не быў ён з тых, якія да Госпада іншых багоў не зьклікаў ".
163. Скажы : " Сапраўды, мая малітва, мая павіннасць на Господняй службе, усё жыццё маё і мая смерць - усё ( безраздзельна ) у Аллага, Госпада сусвету
164. " Яму няма роўнага. Так загодна мне, і першыя з тых, хто падпарадкоўваецца "
165. Скажы : " Ці ж буду я шукаць іншых Уладыку акрамя Аллага, калі Ён Уладыка ўсяго ?" і ні адна душа не дзейнічае як толькі супроць самой сябе ; і абцяжараны бярэзям не нясе бярэзмя нікога іншага. і вернецца вы да Уладыкі вошага, і Ён скажа вам пра тое, аб чым вы спрачаліся.
166. і гэта - Ён, хто зрабіў вас жыкарамі гэтай зямлі : Ён узвысіў вас адных перад другімі па ступенях, каб выпрабаваць вас тым, што Ён даў вам. Сапраўды, Уладыка твой не марудзіць з пакараннем ; і, сапраўды, Ён Усёабавольны, Ўладзец.

Белорускае згуртаванне татароў-мусульман "Аль-Кітай" на працягу ўжо амаль шасці гадоў атрымлівае магутны потак чалавечай энергіі, добрыні, якая ідзе ад нашага старшага брата, адзіноверца Ісмаіла Ісмаіловіча Меметава. Тут мы друкуем кароткія звесткі пра жыццё і дзейнасць нашага выдатнага грамадскага і культурнага дзеяча, каб ведалі пра яго ўсе, хто чытае часопісы "Байрам", "Аль-Іслам", газеты крымскіх татар.

Нарадзіўся 12 лютага 1916 года ў сям'і Сейтмемета агды-Ісмаіла і Маміна - дачкі Халіля ў сяле Буяк-Караіёз Бахчысарайскага павета на Крымскай зямлі. Дом, дзе нарадзіўся і жыў да 1930 г. Ісмаіл ужо не існуе, на яго месцы стоіць электрэтрансфарматарная будка. Роды ў матулі прымаў Айше-збонай (бабка-павітуха). Азан даваў імам Кемаледын, які быў раскулачаны і высланы з Крыма ў 1928 годзе. У бацькоў Ісмаіла былі яшчэ дзве дачкі - сын Сатвельша, старэйшы; дачкі Джэвэр і Зейнеп.

Сатвельша, Джэвэр і бацька памёрлі ў канцы 1920 - пачатку 1921 г. ад голаду і хвароб. Мусульманскія малітвы запам'ятаваў з мусульмацкай маці, першымі з іх былі сурэ Аль-Іхляс, Аль-Фаяк і Аннес.

У родным сяле скончыў 5 класаў, працягваў вучобу ў Сімферопалі. Рана пачаў выконваць хатнюю работу - дыктаваць дровам, напісць вяду, вырошчваць агародніну і садавіну.

Ісмаіл пашчасціў вучыцца ў добрых настаўнікоў, большасць імён якіх ён памятае і цяпер. Жывуць у яго памяці сябры з сельскай школы і з дзесяцігодкі ў Сімферопалі. З некаторымі з іх сустракаўся, ды і цяпер падтрымлівае перапіску.

Добра падрыхтаванага юнака, які паказаў аялікія здольнасці пры навучанні матэматыкі, роднай крымскататарскай мове, гісторыі, які пісаў вершы, маляваў, іграў на народных інструментах накіраваў на культурна-масавую работу, хоць яму хацелася працягваць вучобу па спецыяльнасці гісторыя. Неўзабаве яго запрасілі на вучобу ў Камвуз у Сімферопалі. Закончыўшы вучобу, ён працаваў спачатку інструктарам, пасля загадчыкам аддзела, а затым другім сакратаром райкома камсамола. У 1937 г. стаў чырвонаармейцам, служыў на Далёкім Усходзе. Добра адукаваны, ён стаў у камандзірскім вучылішчы не столькі курсантам, як выкладчыкам. Выступаў з лекцыямі перад моладдзю на розных прадпрыемствах Хабараўска. Пасля заканчэння вучобы служыў у Хабараўску ў гарнізоне, вучыўся ў ваеннай акадэміі.

Камандзір-дэсантнік пазнаёміўся і ўтварыў сям'ю з Ганнай Рыгораўнай з Бранішчыны. Была вельмі прыгожай дзяўчынай, падобнай на татарку. На Далёкім Усходзе ў Ганны і Ісмаіла нарадзіўся сын Энвер (памёр у 1974 г.). Джафер і Алег нарадзіліся пасля вайны на Беларусі, пажэніліся і выгадвавалі сваіх дзяцей. А наогул у Ісмаіла Ісмаіловіча тры нявесты (старэйшага сына - удава), 3 унукі, 3 унучкі, 2 праўнучкі і 1 праўнучка.





До 1942 г. служыў на Далёкім Усходзе. Прымаў удзел у вайне з японцамі на Халхінголе. Было небяспэка, што ў любы момант могуць пачацца баі з японцамі. Пасля пераладытоўкі яго з дэсантніка перакваліфікавалі на камандзіра-танкіста. Камандаваў танкавай ротай сярэдніх танкаў Т-34, батальёнам. Удзельнічаў у вялікай аперацыі "Баграціён" у вызваленні Беларусі і Прыбалтыкі. Быў некалькі разоў паранены, асколкі ў цэле засталіся і цяпер. Пасля паводкі на Урал за танкамі і танкавымі экіпажамі Ісмаіл Ісмаілавіч быў накіраваны пад Жытомір, дзе фарміраваўся другі танкавы корпус Войска Польскага. У складзе гэтага корпуса вызваляў Польшчу, удзельнічаў у баях на тэрыторыі Германіі.

Пасля вайны некалькі гадоў вучыў польскіх танкістаў, затым да выхаду ў адстаўку служыў у Беларускай ваеннай акрузе.

Нягледзячы на ўдзел у ваенных аперацыях, баявыя ўзнагароды, ўзорную службу і ўзорны танкавы батальён, нягледзячы на шматразовыя прадстаўленні па службе, Ісмаілу Ісмаілавічу як крымскаму татарыну шлях да звання палкоўніка быў закрыты.

Пасля заканчэння вайскавай службы Ісмаіл Ісмаілавіч выдатна працаваў на грамадзянскай службе. На Беларусі высока цанілі яго работу, ён займаў грамадскія пасады, але ў Маскве не эцэардзілі прадстаўленне аб ўзнагародзе яго ордэнам.

Ісмаіл Ісмаілавіч не хаваў і не хавае таго, што ён крымскі татарын. Ён ганарыцца тым, што належыць да гэтага народа. Крымскія татары, амаль усе, каго можна было мабілізаваць, прымалі ўдзел у Вялікай Айчыннай вайне. Вельмі многія былі ўзнагароджаны баявымі ўзнагародамі, некаторыя атрымалі званне Герой Савецкага Саюза. Шмат крымскіх татар загінуло, шмат было паранена.

У час дэпартацыі крымскіх татар і ўтрымання іх на месцы высылкі фактычна ва ўмовах лагера, памерла амаль 40% татар. Маці, айчыны і сястры таксама аказаліся ў высылцы. Мажна ўявіць сабе, што адчуваў удзельнік Вялікай Айчыннай вайны, паранены чалавек, у якога фактычна ў турме аказаліся ўсе блізкія. І гэта доўжылася да смерці Сталіна, доўжылася многа гадоў. Не пэперы ўлады СССР прызналі, што крымскія татары, як і іншыя народы, якія пацярпелі ў гады таталітарнага рэжыму, прызнаны не вінаватымі ў прыпісаных ім злачынствах, але фактычна ім цяжка вярнуцца на радзіму ў Крым, іх маёмасць і зямля разрабаваны.

Сярод беларускіх татароў-мусульман Ісмаіл Ісмаілавіч знайшоў людзей, якія шануюць яго, з увагай слухаюць пра таго, што ён ведае пра гісторыю свайго народа. Ісмаіл Ісмаілавіч надрукаваў у "Байраме" і "Аль-Исламе" амаль 30 артыкулаў, кароткі беларуска-крымскататарскі і крымскататарска-беларускі слоўнікі. Ісмаіл Ісмаілавіч абраны членам праўлення "Аль-Кітаб". Ён удзельнічае ў перадачы беларускім татарам народнай музыкі крымскіх татар.

---

**Паралік артыкулаў Памітара Ісмаіла Ісмаілавіча  
надрукаваных у квартальніку "Байрам" за 1991-1995 г.г.**

**1. Выдатны сын крымскататарскага народа. "Байрам", 1991, №1, с. 10-14.**

2. Мезаіка тых часоў . " Байрам ", 1991, №1, с. 31-37.
3. У дзень памяці ахвяр чарнобыльскай катастрофы. " Байрам ", 1991, №№ 2-3, с. 13-15.
4. Усё тэйнае становіцца яўным . Трэба толькі цярпліва чакаць . " Байрам ", 1991, №№ 2-3, с. 68-70.
5. Беларуска-крымскататарскі слоўнік. " Байрам ", 1991, №№ 2-3, с. 71-76.
6. Верш Я. Якубоўскага " Мы з імцам жывём на зямлі Беларусі ". На крымскататарскую мову пераклаў І. Меметаў . " Байрам ", 1991, № 4, с. 55-57.
7. Беларуска-крымскататарскі слоўнік. " Байрам ", 1991, № 4, с. 59-63.
8. Беларуска-крымскататарскі слоўнік. " Байрам ", 1992, № 1, с. 61-66.
9. Беларуска-крымскататарскі слоўнік. " Байрам ", 1992, № 2, с. 75-78.
10. Беларуска-крымскататарскі слоўнік. " Байрам ", 1992, № 3, с. 67-71.
11. Беларуска-крымскататарскі слоўнік. " Байрам ", 1992, № 4, с. 75-79.
12. Беларуска-крымскататарскі слоўнік. " Байрам ", 1993, №№ 1-2, с. 87-92.
13. Беларуска-крымскататарскі слоўнік. " Байрам ", 1993, № 3, с. 92-97.
14. Беларуска-крымскататарскі слоўнік. " Байрам ", 1993, № 4, с. 91-95.
15. Беларусь мне ведама з 1944 года : тут дэялася мне вяваць і жыць ( расказ крымскага татарына . " Байрам ", 1994, № 2, с. 19-22.
16. Крымскататарска-беларускі слоўнік. " Байрам ", 1994, № 4, с. 112-119.
17. Польшча ў другой сусветнай вайне. " Байрам ", 1995, № 1, с. 21-27.
18. Крымскататарска-беларускі слоўнік. " Байрам ", 1995, № 1, с. 91-94.
19. Крымскататарска-беларускі слоўнік. " Байрам ", 1995, № 2, с. 71-76.
20. Крымскататарска-беларускі слоўнік. " Байрам ", 1995, № 3, с. 57-63.

**Список публикаций Меметова Исмаила Исмаиловича, опубликованных  
в разные годы в изданиях белорусских татар-мусульман.**

1. Это моё мнение ( ответ брату ). " Аль-Ислам ", 1994, № 3, с. 57-63.
2. Где вы, дорогие мои братья, односельчане, земляки ? " Аль-Ислам ", 1994, № 4, с. 42-46.
3. Память. " Аль-Ислам ", 1995, № 4, с. 20-24.
4. Кто мне ответит ? " Аль-Ислам ", 1995, № 4, с. 37-40.
5. Судьбы людские. " Аль-Ислам ", 1995, № 6, с. 29-33.
6. Обращение к депутатам Верховного Совета Автономной Республики Крым. " Аль-Ислам ", 1995, № 7, с. 32.
7. Почему Грач каркает ? " Аль-Ислам ", 1995, № 8, с. 31-35.
8. В Беларуси никто не упрекал меня за то, что я крымский татарин. Тематический сборник " Крымские татары 1944-1994 ", Минск 1994, с. 55-57.
9. Как я нашёл своих родителей в местах насильственного выселения. Сборник " Крымские татары ", с. 93-99.
10. ( Эно Хор Ве Акъсыз Миллетке ) Кърымтатарлар - Крымские татары. Сборник " Крымские татары ", с. 144-145.
11. Открытое письмо президенту Ельцину Б.Н. , президенту Кравчуку Л.М. , председателю Верховного Совета Республики Беларусь Грибу М.И. " Рамазан ", 1994, с. 75-76.

## Удзельнік Вялікай Айчыннай вайны Браніслаў Александровіч расказвае

Да Першай сусветнай вайны наша сям'я жыла ў Менску, мела сваю зямлю, дом і гаспадарку. Незадоўга перад вайной бацька купіў маёнтак каля Фаніпаля, у якім было 40 дзесяцін зямлі, дом і іншыя будынкі. Пра тое, як нам жылося ў вайну, пра вайну і рэвалюцыю, грамадзянскую вайну, пра жыццё наша ў бежанстве, службу бацькі ў Чырвонай Арміі, смерць нашай маці, жыццё нашае ў прыюце, вяртанне на радзіму ў Беларусь я раскажу іншы раз.

Ішлі гады. Працаваў на зямлі, на 7 дзесяцінах, якія дасталіся нам ад нашага маёнтка. Служыў у Чырвонай Арміі. Пазнаёміўся і пабраўся з Галінай з Якубоўскіх (някая маёй жонцы будзе рэй светлы), гадавалі дзяцей. Ліме перад Вялікай Айчыннай вайной было 12 гадоў, а сыну Сцяпану 2 гады. Ужо пасля вайны нарадзілася ў нас дачушка Айшо, якая стала мастачкой, членам Саюза мастакоў Беларусі. Трэба сказаць, што пасля жаніцтвы я жыў з маёй Галінай ва Уздзе. Яна была вельмі клапацлівай маці, добрай гаспадыняй, як ніхто іншы ў той час добра ведала ўсё тое, што павінна ведаць мусульманка – звычай, малітвы, чытала Хамаіла, Кур'она, пасцілася ў святы месяц Рамазан.

■ працаваў на спіртзаводзе. У нас быў свой дом. Трымалі карову, каб для дзяцей было малако. А калі ёсць хлеб і малако, то з голаду не памрэш, жыць можна.

Калі пачалася вайна, была абвешчана мабілізацыя. Перад мужчынамі выступіў ваенны камісар. У гэты час прыйшла трывожная вестка: немцы каля Зеньковічаў, а гэта за 5 км ад Узды. Ваенком нас распустыў, а сам са сваімі падудаднымі на спіртзаводаўскім грузавіку некуды паехаў.

У час акупацыі я апрацуваў некалькі гектараў зямлі, меў карову, коня. Сяк-так жылі ў вялікім страху і страшэннай беднасці. Чакалі вяртання Чырвонай Арміі. 29 чэрвеня 1944 г. партызаны 300-й брыгады імя Барашылава ўвайшлі ў мястэчка і ўтрымлівалі яго да падыходу 4 ліпеня Чырвонай Арміі. Як я доведаўся пазней, гэта была 37-я гвардзейская стралковая дывізія 65-й арміі Першага Беларускага фронту.

5 ліпеня 1944 г. палявы ваенкамат мабілізаваў нас у Чырваную Армію. Сярод мастакоўцаў і сялян з навакольных вёсак былі і татары. Тых, хто ўжо раней служылі ў войску, адразу паставілі ў строй і 10 ліпеня я ўжо прымаў удзел у вызваленні Слоніма. Я быў у 96-й Гомельскай дывізіі, якой камандаваў Булатаў, казакскі татарын, а камандаваў палком Мамонаў. Пад Востравам Мазовецкім на тэрыторыі Польшчы 24 жніўня 1944 г. я быў цяжка паранены (аскалак у нозе нашу і цяпер). Лячыўся ў шпіталі да новага года ў Брэсце. Прадстаўнік Другой танкавай арміі сказаў пастроіць тых, хто ўжо мог стаяць, каб ўзяць пад ружжо.

Я стояў правафлангавым, маў боявы выгляд, у догляджанай форме. Калі даведзіся, што я кулямётчык (а я быў кулямётчыкам і да вайны, добра ведаў яляміт Дзельцова і Максіма), дык узятлі мяне ў танкісты і быў я прызначаны левым стралком у танку Т-34.

З боямі дайшоў да Берліна і каля горада быў вельмі цяжка паранены. Калі наш танк загарэўся, мы неяк паспелі выскачыць з палаючай машыны. Я быў паранены ў галаву, аслеп на адно вока і чудом застаўся жывы. Відаць дапамагло малітва маёй Галі.

Дэволі хутка мяне падлячылі і зноў працягваў службу, праўда ўжо не кулямётчыкам, а на гаспадарчай рабоце, у маёнтку нейкага нямецкага пана, дзе такія як і я параненыя і кантужаныя ў боях салдаты доглядалі жывёлу, збіралі ўраджай, каб корміць новых салдат, ну і семіх сябе.

У канцы 1945 года мяне дэмабілізавалі. Маю больш за 20 боявых і юбілейных ўзнагарод, але найдаражэйшай ўзнагародай для мяне з'яўляецца падзяка, падпісаная Г.К. Жуковым – Маршалам Савецкага Саюза.

Пасля вайны працаваў на спіртзаводзе, як і да вайны. Прышлося перажыць і крыўду. Не заўсёды тыя, хто намі кіраваў, спачувалі ўдзельнікам вайны, параненым. Мне прызначылі інваліднасць 2-й групы. Яшчэ дзесяць год таму на маю пенсію можна было жыць. Праўда, і цяпер я атрымліваю не так ўжо і мала ў параўнанні з іншымі. Напраўляю здароўе ў вайсковым шпіталі ў бараўлянках. Жыву разам з сям'ёй цунчкі ва Уздзе. Прыезджав ў родны дом дачка Айша, зрэдку бываю ў яе ў Менску.

Успамінаецца і іншае. Боцькі мае дваранскага, нават княжацкага роду. Пра гэта пры савецкай уладзе нельга было і згадаць, не тое, што казаць. Нацярпеўся ў сваім жыцці страху за сябе і за сваіх родных; болю ад ран і іх наступстваў. Не заўсёды з нележнай павягай ставяцца да нас, удзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны, інвалідаў, тыя, хто нарадзіліся пасля вайны, распанелі на сваіх пасадах.

Як мусульманін я кажу: "Дзякуй Аллагу, што я застаўся жывы, што выгадаваў дзяцей. Удзячны бязмерна сваёй Галіне, якая навучыла мяне некалькім мусульманскім малітвам. Магчыма што гэтыя малітвы і дапамаглі мне перажыць ліхалецце."

Запісаў І. Кананецкі.

## З ГІСТОРЫІ ТАТАРАЎ У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОВСКИМ

Напрыканцы 1993 года адбылася важная падзея ў культурным жыцці Беларусі – у выдавецтве “Мастацкая літаратура” убачыла свет кніга Уладзіслава Сыракомлі “Добрыя весці” ( паэзія, проза, крытыка ). Пераклад з польскай мовы зрабілі славуцкія беларускія паэты і пражанкі . Укладанне і каментарыі Уладзіміра Мархеля і Кастуся Цвіркі . Прадмова Кастуся Цвіркі .

Татары, якія да 1939 г. жылі ў Польшчы, ведалі пра тое, што славуцкі паэт і краязнавец Уладзіслаў Сыракомля ( сапраўднае імя і прозвішча Людвік Кандратовіч ) прызнаваў іх да татар і згадваў пра іх у сваіх творах. Толькі ўжо маля засталася ў жывых тых, хто чытаў творы Сыракомлі .

Мы падлічылі, што калі татарам нашчасціць купіць гэту кнігу, калі іх шчасце будзе прапарцыянальным ім колькасці ў дзяржаве, то ім даста-нецца 50 кніг . Тыраж нашага “ Бэйрэма ” крыху большы, таму мы рашылі перададукаваць урывак з нарысу “ Дарога з Вільні ў Ашмяну ” ( у перакладзе Анатоля Клышкі ), дзе некалькі старонак напісана пра татар.

Трэба зазначыць, што не ўсё, што напісаў Уладзіслаў Сыракомля, адпавядае сапраўднасці, асабліва далёкія гісторычныя экскурсы. Крыніцы, якімі карыстаўся пісьменнік, напоўніліся за апошнія дзесяцігоддзі больш ґрунтоўнымі даследаваннямі пра наш татарскі народ, праведзенымі як славянскімі, так і татарскімі даследчыкамі .

### **ДАРОГА З ВІЛЬНІ Ў АШМЯНУ**

**( УРВАК )**

.....Мы ў Немежы.

Гэтае пры карчме паселішча, вёска, ваколіца альбо засценак ( называецца як хочаце ) – гэта татарская Немеж : а той, што далей, мураваны двор – гэта маёнтак графаў Тышкевічаў, які некалі належаў Салегам.

У татарскай акаліцы, пра якую гаворым, першы дварок прымешчаны на ўзгорку. Пагорак мае форму чатырохкутніка, вельмі падобнага да валу, і гэта наводзіць на думку, што, магчыма, тут быў Немежскі замак, пра існаванне якога дакладна вядома, а размяшчэнне якога дзе-небудзь яшчэ адкрыць нам не ўдалося.

Збярэм жменьку ўспамінаў і гістарычных паданняў, звязаных з Немежжу, хоць не вельмі дакладна, ці адносіць іх да сённяшняга татарскага паселішча ці да мураванага двара графаў Тышкевічаў.

Немеж справдеку належала вялікім князям літоўскім. Тут некалі жыў Вітаўт. Сюды яго хворай жонцы Юльяне вялікі магістр крыжацкі пасылаў лякар: твы і лека-  
ў ў 1426 годзе, запавягаў перад Вітаўтам, бо тады ордэну быў патрэбны млын  
на рацэ Дрэвэнцы, гэта была адзіная военная дарога з Польшчы ў Прусы, дарога та-  
кая важная, што Вітаўт уступаў крыжаком за гэты млын цэлы Паленгскі пават :  
крыжакі акружылі млын і пасля атрымалі яго праз дагаворы. Магчыма, тут, у Неме-  
жы, выкручваюцца перад Вітаўтам гэты, у паўтара локця гарбаты Гэннэ, нібы прыс-  
ланы ў падарунак блазен, а не самай справе крыжацкі шпэг, які, атрымаўшы за  
сваё грубіянства аплявуку, аб'явіў яе пасвячэннем у рыцеры.

Тут, у Немежы, Аляксандр Ягелончык, на тых часы яшчэ толькі вялікі князь  
літоўскі, у лютым 1496 года сустрэў сваю нявесту Алену, якая ехала з Масквы,  
дочку Івана Васілевіча. Калі Аляксандр з цэлым дваром і паномі рэднымі наблі-  
зіўся, князьёна выйшла з карэты на разасланую перчу і чырвоное сукно, падала  
руку будучаму мужу, і пасля абмену некалькімі словамі нарочныя рушылі ў горад,  
яна ехала ў санях, ён конна побач з ёю.

У Немежы, калі Вільня з большай часткаю Літвы была ў руках Расіі, Ян-Казі-  
мір падпісаў у 1656 годзе з царом Аляксеем Міхайлавічам дыпламатычную ўмову,  
нягледзячы на перашкоды з боку Швецыі. Мелі б тут яшчэ быць фартыфікацыі,  
але дзе гэта ўсё падзелася?

Вялікакняжацкі замак, калі быў у Немежы, то ў першыя гады 16 стагоддзя так  
эаніпаў, што сёння, як мы ўжо казалі, і следу яго цяжка дашукацца. І даўнейшыя  
сляды побыту тутэйшых татароў сцерліся зусім, з-за страты папер пад час нешэс-  
ця рускіх і шведаў пры Яне-Казіміры, пра што зараз скажам. Хочучы даследаваць  
пачатак гэтага пасалішча, мы павінны былі б зрабіць кампляцыю з прац Чацкога,  
Крэшэўскага, Нарбута і іншых: павінны былі б паўтарыць тое самае, што адзначалі  
расказваючы пра Ваку (назва ракі і вёскі - зойвага рэд.), больш-менш пэўныя  
маркеванні пра татароў, пераможаных Вітаўтам на Доне ў 1397 годзе, якіх ён па-  
сяліў пад Вільняю на р.Вака, Сорок Татароў, Ласосьнай, Немежы і іншых месцах  
Літвы, - альбо прыпісаць гэтыя каляніі познейшым уцекачам альбо военнапалон-  
ным. Яны самі не ўмеюць вырашыць сумненні наконт свайго перасялення ў тутэй-  
шыя мясціны. Вітаўтага асідніцкага прывілею які татароў, так і адначасова прыві-  
лых з імі караімаў да гэтага часу адшукаць не ўдалося, - ён мог існаваць і загі-  
нуць у вайнных ліхалеццях і цемнаце тых, для якіх павінен быў служыць. І не надта  
яны пра гэта турбаваліся, на правах даўнасці ўгрунтаваўшыся на сваіх сядзібах,  
а пры люблінскай уніі Літвы з Польшчай у 1569 годзе ўроўненыя з шляхтай, калі  
толькі рыцарскаю службою, а не ремяством будуць займацца. Варныя гэтаму  
прызначэнню тутэйшыя татары пралілі на одну кроплю крыві, абараняючы сваю  
прыёмную айчыну: адкінулі адозву сваіх крымскіх пабрацімаў, якія чакалі ад іх  
дапамогі ў спусташэнні Польшчы, удзячна памяталі (як гавораць у сваёй просьбе,  
пададзенай Жыгімонту I), што Вітаўт "казаў ім не забываць Прарока, а да сваіх  
месц вочы накіроўваючы, наказваў паўтараць яго імя, нібы сваіх каліфаў. Не шадлі  
присягалі, што будуць любіць ліцвіноў, якія прыбылілі да іх сказалі, што гэты  
пясок, гэтая вада, гэтыя дрэвы для нас агульныя. І браты ля сваіх водаў і ў

Кіпчаку ведаті, што яны тут не былі чужынцамі\*.

З пачаткоў пазнейшых мясцовых дакументаў, якія мы трымалі ў руках, найдаўнайшыя датуюцца ад Уладзіслава IV, які надаў тут азўныя зямельныя ўладанні татарыну Фурсу Скіну.

Амаль усе тут тутэйшыя каланісты служылі ў татарскіх вайсковых харугвах, на старасце вяртаючыся дадому, поўныя гонару, што нароўні з польскаю шляхтаю маюць прывілеі, выслужаныя рыцарскім заняткам, амаль усе тытуловаліся князямі на падставе сапраўднай альбо прыдуманай генеалогіі, якую прынеслі з радзімы. Сустрэнам тытул князёў побач з прозвішчамі Тагузавічаў, Давідовічаў, Масюкев-чаў, Міхаловічкі. Бедныя гэты былі княствы, на некалькі моргаў зямлі, якія пры далейшым большанні сям'і належала дзяліць яшчэ і яшчэ на некалькі і некалькі надзеляў. Вядома рэч, што паміж імі калатнечам і працэсам, часам нават крмі-нальным, канца не было.

Князь, склаўшы свой пачціва абліты крывёю рыцарскі рыштунак, браў соху альбо сякеру; княгіні не гультайнічалі у гарэмах, як іхнія крымскія ойчыніцы, а рыдлёўкаю капалі літоўскую зямлю, вырошчваючы гародніну альбо прадучы кудзелью.

Цяжкі быў каўалак хлеба і Галечы больш замінала ім у набывіцці асветы, чым непрыязныя да асветы запаведзі Алькарана, які ўжо не маглі разумець\*.

Яшчэ горш было, калі ў часы Яна-Казіміра рускія занялі Літву ў 1656 годзе. Татары з Немежы, з прыгарада Вільні — Лукішак, з Медэран, Роўналон, Сорак Татараў, Прудэян, Гемзы, Рудаміны, Троклядзі, большаю часткаю заслужаныя ў дзяржаўным войску, рассыпаліся са сваімі сям'ямі па краіне. Найбольшая іх частка знайшла прыстанішча ў Кароне. Там татарын Хадэла-Халецкі, каралеўскі ротмістар, сваёю харугваю размяшчаўся ў ваколіцы Замброва. Адны з літоўскіх татароў кінуліся пад крыло гэтага свайго натуральнага абаронцы, другія туляліся па Мазоўшы і Падляшшы. Але ў Кароне рабавалі шведы. Страх зноў, вярнуў на Літву бедныя мусульманскія табары.

У чацвер пасля Вялікадня 1656 года такі іх табор з 300 вазоў, напоўненых жанчынамі, дзецымі і маймастцю, цягнуўся з Замброва ў Літву, калі мясцовая польская шляхта, як звычайна на вайне, нехабная і хітравая да здабычы з тлумам сваіх сялян і чэлядзі заступіла ім дарогу. Ніх не дапамаглі універсалы Яна-Казіміра, якія паказвалі татары: бо паны Войцех Апацкі, падкаморны Віскі, Аляксандр Макавецкі, ўладальнік вёскі Высокае, належалі да шведскага лагера. Разам з імі было яшчэ 23 шляхціцы, а кожны са шляхты вёў сваіх сялян і добра ўзброеную дваровую чэлядз.

---

\* Фл. Сыракомля быў дрэнна праінфарміраваны. Святры Кур'ан патрабуе ад кожнага мусульманіна памяншаць вяды. Ніжэй пазначаны суры (у дужках аяты): 2 (152); 3 (191,192); 9 (112); 10 (6,7); 12 (112); 13 (4,5); 16 (11-17); 17 (13,22,28, 29, 71); 18 (66,67); 20 (115); 21 (80-83); 22 (46,46); 29 (21); 30 (10); 33 (63); 35 (29,44,45); 39 (10); 40 (22); 45 (13,14); 58 (12); 96 (4-6)

Дойшло да бітвы і

Узброеных татар пазабіралі, безабаронныя ўцякалі. Прыхільнікі шведоў кінулі-  
■ на табар, пазабіралі коней, захапілі скрыні, парвалі каралеўскія лісты, сямейныя  
татарскія паперы разам з татарскімі кнігамі, якіх (як скардзіліся) так цяжка  
дасцаць у Літве і Кароне. Не прамінулі і дзявоцкага гонару. Такі самы напад на-  
заўтра быў зроблены на табар татароў, які ішоў праз Ложму ў Ганёндз: Ян Касе-  
коўскі, віскі староста, ўзначальваў налётчыкаў; было з ім 13 шляхціцоў з чэляд-  
дзю.

Пан Хадзла-Халецкі, ротмістр караля Яна-Казіміра, які не змог абараніць  
сваіх суейчыннікаў і аднаверцаў сілаю зброі, абароняў пакрыўджаных праз суд.

Паводля яго загаду ў васьмідзеўню свята Цела Господня гэтага ж года афіцэры  
Татарскай харугвы Багдан Токаш, перучнік, Самуэль, яго брат харунжы, Адам  
Раменюўскі і Давід Мустафіч падалі пратэст у Бранскі замак, скардзячыся на  
гвалт, учынены татарам. Не ведаем, ці быў суд і чым усё скончылася, але праўда  
тое, што гэтыя два напады шляхты мелі рашучы ўплыў на лёс літоўскіх татароў.  
Ваколіцы, дзе яны пражывалі, абязлюдзелі, звыш дзесяцігоддзя мала хто альбо  
і зусім ніхто там не жыў. Адны з татароў ўцяклі за мяжу, другія прымалі хрысці-  
янства, іншыя пасля бадзяжнага хлеба не хутка вярнуліся дадому, дзе іх чакала  
пустка і галечка. Суседзі прыгарнулі сабе пакінутыя полі і лугі: гаспадаром довод-  
зілася дамагацца сваёй маёмасці праз суды і праўшні. У Немежы пачаліся працэ-  
сы татароў з памежным духавенствам, з дамініканцамі, францысканцамі і вілен-  
скімі кармелітамі. Следства тым больш было цяжкое і апіролася больш на сумлен-  
ні захопнікаў, чым на пісьмовых доказах, бо татары страцілі свае дакументы, а  
трыбунальскія кнігі, гарадскія і зямельныя ў Вільні, пад час вайны разруху  
былі ў значнай часцы спалены.

Манахы-абшчыны, прэйдэ, вярнулі татарам зямельныя надзелы і лугі,  
але колькі заходаў, колькі бяды дэвалюся зазнаць, пакуль удалося іх вярнуць і

Яшчэ больш балючую, маральную крыўду нанесла татарам літоўская шляхта,  
якая напала на іх пад Бранскам і Ганёндзам. Знішчэнне рэлігійных магаметанскіх  
кніг, з якімі было так цяжка ў Польшчы і Літве, прывяло да ўпадку і самой веры.  
Калі сёння адзін экзэмпляр Карона задовольняе патрэбы цэлай ваколіцы, у якую  
ўваходзіць больш за дзiesiąток сядзіб, калі татарыны моляцца па-арабску, не разу-  
меючы мовы, вельмі лагічна разважаючы, што Бог, які ведае ўсе мовы, лепей, чым  
ён сам, і так зразумее ягоную малітву, калі суполка літоўскіх мусульман, не пры-  
няўшы іншай веры і не ведаючы ўласнай, жыве толькі напамідабытымі формамі  
вераўзнання, то, можа, яшчэ і сёння гэта належыць прылісаць таму чацвяргу  
пасля Вялікадня 1656 года, які пазбавіў іх рэлігійных кніг. Можа на бліжэй чым  
за дзевяць гадоў мы павінны шукаць прычын сённяшняга ліха.

Сполах, які разганяў тады татароў з Літвы, быў больш панічны, чым сапраўдны.  
Прынамсі, тое, аб чым гаворым, адносіцца да Немежы. Гэта мясціна, нягледзячы  
на сваю блізкасць да Вільні, засталася яшчэ пад уладаю Польшчы. Тут, як мы веда-  
лі вышэй, у гэтым жа 1656 годзе гасцяваў некалькі дзён Ян-Казімір; тут, не ве-  
даючы ні шведскія інтрыгі, ён дагаворваўся з царом Аляксеем Міхайлавічам.



тут папісаў 3 лістапада памятную гісторыю абодвух народаў умову.

Наглядзячы на сваё беднае існаванне, татары, якія паволі пачалі збірацца да сваіх літоўскіх сядзіб, не пераставалі аддана служыць Рэчы Паспалітай. Усе мужчыны гурмой ішлі на вайну не толькі з чужынцамі, але з татарамі і туркамі, з якімі лучыла іх агульнае паходжанне і вера. І такім чынам, ва ўдалым Язлавецкім паходзе пры Янціі ў 1684 годзе, калі 25 жніўня прагналі туркаў з Язлаўца, паблізу караля знаходзіўся цэлы полк літоўскіх татароў..... Адзін з іх Раман Давідовіч, родам з Немежы, цяжкапаранены падпісаў там сваё завяшчанне, якое як узор такіх актаў у татароў мы цалком прыводзім паводле арыгінала:

" У імя Госпада Бога Адзінага, Творцы прайдзівага І

Я, Раман Давідовіч, землеўладальнік і татарын Караля Яго міласці Віленскага Ваяводства, зыхар вёскі Немеж, хваробаю ад Госпада Усемагутнага разбіты, і, ведаючы, што кожны чалавек, здаровым будучы, хваробы і смяртэльнай хваробы спадзявацца павінен, якая кожнага чалавека на свеце абмінуць не можа, таму я, здаючыся на волю Божую і кіруючыся агульным правам, яшчэ пры добрай майёй памяці пры многіх годных людзях склаў гэтак майёй востатняй волі завяшчанне, і вось якім чынам.

Цэла майё грэшнае прашу брата майго Белета Давідовіча, каб да дому як мага адвёз. Маеш тады гатоўкаю трыста злотых, з якіх на страву сто злотых аддаю, сто злотых на пахаванне цэла майго і ўсё патрэбнае, гэта значыць: кураны (адпаванне з Алькарана) і іншыя малітвы, і на трохдзённую варту, а асабліва, што важна, тым, якія будуць ля магілы сядзець на з'ярэце (на варце ўначы ля магілы). Трэція сто і тыя, якія ад'язджаючы, пакінуў, тыя жонцы майёй княгіні Марусі Гальшавічынай, Раманавой Давідовічовай завяшчаю, просячы, каб мяне ў малітвах не забывала. Зноў жа, дадзеныя пайтэрствы злотых за Локушэўшчыну, у вёсцы Немеж гэтай жа майёй жонцы ў пажыццёвае карыстанне як поле, так і агарод і сад, а пасля жыцця яе на Немежскую мячэць, і ўсё джэмят на вечныя часы належаць павінна..... г.д. Таксама сведчу, што ніякіх даўгоў, каб каму вінаваты быў, не прыпомню, і мне ніхто нічога не вінаваты. Прашу таксама ўсіх шаноўных братоў, каб мне даравалі, гэтае майё апошняй волі завяшчанне канчаю, якое і сцвярджаю, каб яно ні ў чым не было абвергнута. Напісана пад Язлаўцам дня 24 кастрычніка 1684 года "І г.д.

У гэтым завяшчанні зварнулі на сябе нашу ўвагу яkraз дзве рэчы - па-першае: форма, зусім падобная да завяшчання хрысціян, і таму зусім страчанае ісламскае форма, па-другое: убогасць, якая адкрываецца ў спадчыне шаноўнага рыцара з-пад Язлаўца. Гэтая ўбогасць, ш можа, і туга па сваёй старой айчыне, былі часам повадам уцёкаў татароў у Крым ці Стамбул да сваіх суайчыннікаў. Такім з'яўляецца дэзерцірства ў 1710 годзе двух братоў Міхайлоўскіх з Немежы, якія пасля доўгай службы ў польскім войску ўцяклі да татароў ў Хоцім. След гэтага мы знайшлі ў папярэх Камісіі, пасланай апісаць і здаць у казну моёмасць гэтых двух уцёкачоў. Неўзабаве, бо ўжо ў 1715 годзе, яе тут іншая камісія, прысланае ад караля па пытанніях татарскай моёмасці: далі гэтаму повед падзелы, драбленне спадчын, спрэчкі, нязгоды паміж немежскімі татарамі і тысячы скорбаў, якія ішлі да караля

Зямельная нястача адчувалася паўсюдна. Ураблялі агароды, прадаючы ўраджай у Вільню, але ніводзін з немежскіх татароў не браўся за рамяство, добра ведаючы, што паводле звычаяў і польскага права менш высакародная праца пазбавіла б яго шляхецкіх прывілей. Ужр найменшае дапушчэнне, што нехта займаецца рамяством, выклікала ў іх абурэнне....

Вайсковая служба была, як бачым, адзіным заняткам літоўскіх татар : але і тут ім не асабліва шчасціла. Служачы па некалькі дзесяткоў год, пачцёвы магаметанін мог даслужыцца толькі да купнага рангу паручніка. Слёзны мемарыял аднаго з іх падданы каралю Станіславу-Аўгусту пасля прыняцця закона аб забароне продажу вайсковых рангаў. Сорак гадоў праслужыўшы ў войску, бедны татарын страціў усю сваю маёмасць на пакупку рангу паручніка і просіць трон, каб гэты ранг мог ён уступіць наступнаму па старшыньству за ім афіцэру – не дзея таго, каб атрымаць на старасці хоць бы частковы зварот кваты, унесенай за званне, але каб выклікаць у палку рух павышэння па службе і такім спосабам аблегчыць дарогу свайму сыну, які служыць у гэтым жа палку, каб той мог атрымаць званне малодшага харунжага.\*

Татарскія харугвы складалі фэрпост вялікай булавы. Са штатаў альбо роляў харугваў, некалькі з якіх у нас перад вачыма, бачым, што полк складаўся з пяці харугваў ; ■ ў кожнай з іх быў ротмістр, паручнік, харунжы і няпэўная лічба намеснікаў. Ніколі поўная лічба афіцэраў не знаходзілася ў харугве : адны, маючы водпуск, сядзелі дома, другія выконвалі свае абавязкі пры гетмане, так што часам у харугве знаходзіўся толькі адзін афіцэр. Ротмістр пастаўляў двух радавых ; паручнік ж, харунжыя і памочнікі – па адным. Абмундзіраванне паручніка і намесніка складалася ў апошнія часы пры Польшчы з курткі, шапкі, жакета, райтузаў, эпалет, шпораў, хусткі і плашчэ ; са скураных вырабаў былі падсумкі, патранташы, партупея ; зброю складалі коп'і, пісталеты, палашы ; конскі рыштунк складаўся з сядла, чэпрака, партпледа, сядзельнай кабуры, цугляў, нагрудніко і іншых дробязей стэннага экіпажу, яшчэ выдэвалася па дваццаць баявых альбо халастых зарадаў, у залежнасці ад патрабів.

Пастановамі сейма некалькі разоў пацвярджалася надзячэнне татароў зямлёю. Што да саслоўных правоў, яны лічыліся нароўні ■ шляхцю, калі не займаліся рамяством ; фурманы ж, гарбары і іншыя рамеснікі з татароў лічыліся за плябей, - земляробства было пачэсным выключэннем.

Сённяшняе становішча гэтага паселішча сумнае. Падзеленыя больш чым на дзесятак невялічкіх двароў у Немежы, яны жывуць з поля і агарода. Багацейшыя заняты на цывільнай альбо вайскавай службе ; бяднейшыя працуюць на зямлі. Рэлігія засталася толькі як форма і традыцыя ; некаторыя ўмеюць прачытаць Коран, але ніхто яго не разумее, не выключаючы і мулы.\*\*

---

\* У часы караля Станіслава-Аўгуста былі татары-палкоўнікі — Юсуф ( Юзаф ) Беляк Мустафа ( Аляксандр ) Карыцкі .

\*\* Татары ведалі змест свайой святой кнігі . Гл. артыкул Кур'ан у " Байраме " № 1 за 1991 год

Зборня штопятніцы ў прыцэненай дрэвам маленькай мячэці і больш-менш дакладнае пільнаванне посту месяца рамазан – вось і ўся іх рэлігійная практыка. Прытрымліваючыся заповястаў Алькарана, яны не п'юць віна, ды і, зрэшты, мала хто мог бы яго купляць. Але што да гарэлкі, пра якую нічога няма ў Алькаране, то падмацоўваюцца ёю на скупую меркай \*. Зрэшты, трэба аддаць справядлівасць прыроднай сумленнасці гэтага народа: жывучы амаль у поўным забыцці рэлігіі, ён усё ж цвёрда дільнуецца маральных законаў. Абавязаныя мясцовым законам да аднажонства, тутэйшыя татары так глыбока праняліся ім, што калі адзін з іх у 17 стагоддзі, выехаўшы з Немежы, ўзяў другую жонку на валыні, аднаверцы патрабавалі ў судзе смяротнай кары як крымінальніку. Дадайма яшчэ одну рысу характару татараў: з-за нястачы рэлігіі яны поўны прымхоў і зобабонаў, адны з якіх маглі яны прынесці з сабою альбо пачэрпнуць са свай веры, іншыя без разбору запазычылі ў мясцовага насельніцтва.....

---

\* Кур'ан забараняе мусульманам алкагольныя напіткі. Гл. суру 2, вят 220; суру 5, ваты 91 і 92.

## **СПРАВАЗДАЧА АБ АРХЕАГРАФІЧНАЙ ЭКСПЕДЫЦЫ БЕЛАРУСКАГА ЗГУРТАВАННЯ ТАТАРАЎ-МУСУЛЬМАН " АЛЬ-КІТАБ " ПА МЕСЦАХ КАМПАКТНАГА ПРАЖЫВАННЯ ТАТАРАЎ НА МЕНШЧЫНЕ І ГАРАДЗЕНШЧЫНЕ**

Археаграфічная экспедыцыя Беларускага згуртавання татараў-мусульман " Аль-Кітаб " была арганізавана Рэспубліканскім цэнтрам нацыянальных культур Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь пры актыўнай падтрымцы дырэктара цэнтра спадарэ Віктара Мацюшанкі. Гэта была другая экспедыцыя. Першая праводзілася яшчэ летам 1991 года. Яна была арганізавана гарадскім фондам культуры, яе намеснікам В. Мацюшанкам. Мэтаю другой экспедыцыі быў пошук рукапісных мусульманскіх кніг - Кітабаў, Кур'анаў, Хамаілаў, Тэфсіраў, усталяванне кантактаў з супляменнікамі, наладжванне культурна-асветніцкай работы ў татарскіх абшчынах. У склад экспедыцыі ўваходзілі члены Беларускага згуртавання татараў-мусульман " Аль-Кітаб " - Ісмаіл Александровіч ( муфцій ), Ісмаіл Варановіч ( член праўлення " Аль-Кітаб " ), Дзмітрый Дубінін ( кандыдат гістарычных навук, этнограф ), Іустафа Канэпацкі ( член згуртавання " Аль-Кітаб ", кандыдат філасофскіх навук ), Ібрагім Канэпацкі ( віцэ-прэзідэнт згуртавання " Аль-Кітаб ", кандыдат гістарычных навук ).

Экспедыцыя пачалася 31 ліпеня 1995 г. і закончылася 4 жніўня 1995 г.

Маршрут экспедыцыі быў наступным :

31 ліпеня ( панядзелак ). Выезд. Маршрут Менск-Гродна ( 300 км ) – начлег.

1 жніўня ( аўторак ). Гродна – Скідзель ( 31 км ) – Астрына ( 50 км. ) – Сандыкаўшчызна ( 10 км ) – Ліда ( 75 км. ). Усяго 166 км. Начлег.

2 жніўня ( серада ). Ліда – Іўе ( 41 км ) – Юрацішкі ( 15 км. ) – Гальшаны ( 30 км ) – Ашмяны ( 20 км ). Усяго 106 км. Начлег.

3 жніўня ( чацвер ). Ашмяны – Ластаі ( 15 км. ) – Крэва ( 30 км. ) – Смагонь ( 25 км ). Усяго 70 км. Начлег.

4 жніўня ( пятніца ). Смагонь – Даўбучкі ( 20 км ) – Залесса ( 10 км ) – Маладзечна ( 25 км ) – Менск ( 75 км ). Усяго 130 км.

Такім чынам за 5 дзён удзельнікі экспедыцыі праехалі каля 800 км. На ўсім шляху следвання былі створаны аддзеламі культуры спрыяльныя ўмовы для нашай работы.

Першым пунктам на нашым маршруце, дзе жыўць татары, быў г. Гродна. Паводле апошняга перапісу ( 1989 г. ) тут жыло 635 татар. Нас сустрэў начальнік аддзела культуры Гродзенскага аблвыканкама Віктар Александравіч Кедзіч. Ён жа арганізаваў сустрэчу з мясцовымі татарамі, якая адбылася ў вельмі ўтульнай зале Дома народнай творчасці. Присутнічала каля 50 чалавек. У горадзе дзейнічае грамадско-культурны татарскі цэнтр, татарскі ансамбль "Матылькі", якім кіруе Васіліна Г.М. Выявілася зпытанні ў присутных, што старыя Кур'аны і Хамаілы ёсць у З.Н. Ганеева, Г.Г. Хасанавай, С.Ш. Александровіча. Акрамя таго ў Хасанавой Г.Г. ёсць старыя кнігі татарскіх пісьменнікаў : Г. Тукая, М. Джаліля і іншых.

Новаўтра наш маршрут ляжаў на г.п. Скідзель, дзе жыве невялікая група татараў ( каля 50 чалавек ). У іх ёсць шмат друкаванай і рукапіснай татарска-мусульманскай літаратуры. Напрыклад, у Мухамеда Мухарскага ёсць Кур'ан, перакладзены на рускую мову яшчэ ў 1884 г., Хамаіл і іншая літаратура ( усяго 7 кніг ), дзве рукапісныя кнігі ёсць у Аміні Мухарскай. Акрамя таго, у яе сям'і захоўваецца мугір, друкаваны Кур'ан ( 1901 г. ), суфры ( 1926 г. ). Шмат кніг у Палтаржыцкай Разалі Мустафаўны : друкаваны Кур'ан ( 1901 г. ), Кур'ан у перакладзе на польскую мову ( 1986 г. ), гісторыя пророкаў на польскай мове выдадзеная ў 1926 г. тагачасным муфціятам, Хамаіл, напісаны імамам з Крушаняна Мустафой Ясінскім, каляндар ( на польскай мове ) татарскіх рэлігійных святоў і суфры ( 1926 г. ).

Некалькі татарскіх хот ёсць у мястэчку Астрына. У іх захоўваюцца толькі друкаваныя Кур'аны.

У другой палове дня 1 жніўня мы прыехалі ў вёску Сандыкаўшчызна. Васілішкаўскага сельсавета, Шучынскага раёна. Раней гэта невялікая вёска была ўся татарская. І цяпер тут жыве пераважная большасць татараў. Існуе татарская абшчына. У старшыні абшчыны Зміра Крыніцкага шмат татарскіх і мусульманскіх кніг : Кур'ан на польскай мове Аляксандра Навалецкага ( 1858 г. ), Кур'ан рукапісны ( пачатак 19 ст. ), кнігі " Обществeнный строй монголов " ( Ленінград, 1934 г. ) ды іншыя.

Самая вялікая бібліятэка мусульманскай і татарскай літаратуры захоўваецца ў Іўеўскай мячэці (каля 100 асобнікаў). Шмат літаратуры і ў іўеўскіх мусульман (іх пражывае тут павадзіе апошняга перапісу 622 чалавекі). Іўеўская абшчына самая вялікая на Беларусі (калі не лічыць Мінскую). Таму нам здаецца, што тут прыйдзеца яшчэ шмат папрацаваць, каб склаці падрабязны каталог татарска-мусульманскай літаратуры. У Іўі, у адзале культуры адбылася вельмі цікавая размова. І тут адкрылася, што кіраўнікамі народнага тэатра (як на жаль прыпыніў сваю дзейнасць) з'яўляюцца нашыя татары. Роман Якубовіч Шабановіч і Аляксандр Давыдавіч Ільясевіч. Думаецца, што калі б знайшліся грошы, а фалёўнае, жаданне і людзі, можна было б арганізаваць татарскі тэатр у Іўі.

Наступным пунктам нашай вандроўкі быў г. Ашмяны. Адметна тое, што тут абшчына была нядаўна створана. На чале абшчыны стаяць вельмі паважаныя ў горадзе людзі - Мустафа Шабановіч і Браніслаў Шагідзвіч. Абшчына невялікая (84 чалавекі). На сходзі і на святы збіраюцца ў хаце Якубоўскай Соф'і Іванаўны. Тут таксама ёсць невялічка бібліятэчка складзеная з кніг як татарскіх, так і мусульманскіх. Некалькі мусульманскіх старадаўніх кніг захоўваюцца ў сям'і Радлінскіх, Радкевічаў, Шабановічаў.

Побывалі мы ў Крэве. Тут толькі дзве хаты. Жывуць два браты - старэйшы Мустафа Аляксандравіч, малодшы Якуб Аляксандравіч Якубоўскія. Дома не захоўваецца ў іх мусульманская літаратура. Жывуць бедна, а раней іх бацькі і дзяды былі вельмі вядомымі людзьмі дваранскага паходжання. Гэта апошнія татары ў Крэве.

Вёскі Ластаі ўжо няма. Нама гэтага назovu і на карце Беларусі. Застаўся толькі старажытны мізар, які ўяўляе вялікую гістарычную і культурную каштоўнасць.

На жаль, нам не ўдалося даследаваць літаратурную спадчыну смагонскіх татар, таму што спыталіся ў Даўбучкі, дзе адбылася сустрэча татараў з розных хуткоў Беларусі. Лёс гэтай вёскі аднолькавы з малымі вёскамі Беларусі. Ад вёскі застаўся толькі хутар. Раней была мячэца (помнік драўлянай культуры 16 стагоддзя). Цяпер яна перавезена пад Менск у музей драўлянага дойлідства. А шкода, таму што тут мясціна вельмі прыгожая і нечым нагадвае вёску Лоўчыцы, што каля Навагродка. Агульнае для гэтых мясцін тое, што і ў Даўбучках, як і ў Лоўчыцах мячэці зруйнаваны.

Далей наш шлях прелягаў на Залесся. Мы аглядзілі музей-сядзібу Агінскіх. У Маладзечне мы пакінулі нашага мусульман Ісмаіла Аляксандравіча. Ён удзельнічаў у сходзе па стварэнню мусульманскай абшчыны. Астатняя група прыбыла ў Менск 4 жніўня, у 17.30.

Вынікі праведзенай экспедыцыі разглядаліся на пашыраным паседжэнні Беларускага згуртавання татараў-мусульман "Аль-Кітаб". Выказвалася прапанова аб заключэнні дамовы з Нацыянальнай бібліятэкай Беларусі аб фільмамапіраванні і ксеракопіраванні старажытных рукапісаў беларускіх татар. Адпаведная дамова з Нацыянальнай бібліятэкай ужо заключана. Пачалася работа і ўжо зроблены 3 фільмакопіі татарскіх кніг - так званых кітабаў - беларускіх тэкстаў пісаных

арабскім пісьмом. Па выніках экспедыцыі 4 верасня ў Нацыянальнай бібліятэцы быў праведзены арыенталістычны семінар, на якім выступіла 6 вучоных з Беларусі, што займаюцца праблемамі ўсходазнаўства. Да яго была прымеркавана выстава старажытных манускрыптаў ( персідскіх, турэцкіх, арабскіх ), а таксама рукапісаў, што былі прывезены з экспедыцыі. Пра гэта пісалі беларускія газеты.

Татары выказваюць шчырую падзяку Цэнтру нацыянальных культур за арганізацыю экспедыцыі і фінансавую дапамогу. Вынікі апрацоўкі сабраных матэрыялаў будучы выкарыстаны для вывучэння жыцця татароў, для арганізацыі новых экспедыцый. Было б пажадана, каб летам 1996 г. арганізаваць новую экспедыцыю па молавывучэных рэгіёнах паўночна-заходняй часткі Беларусі ( Віцебская вобласць, частка Менскай і Гарадзенскай ).

Менск, 5 жніўня 1995 г.

Віцэ-прэзідэнт Беларускага  
згуртавання "Аль-Кітаб"  
Ібрагім Канопецкі

P.S. У Згуртаванні "Аль-Кітаб" захоўваюцца мапітавалісы гэтых  
экспедыцыі ( 6 годзін ).

---

3 другой міжнароднай канферэнцыі татар ( травень 1995 г. )

## УПЛЫЎ БЕЛАРУСКАГА НАЦЫЯНАЛЬНАГА РУХУ НА ВАЙСКОВЫЯ ФАРМАВАННІ РАСІЙСКОЙ АРМІІ З ПАЧАТКУ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ DA ЛЮТАўСКАЯ РЭВАЛЮЦЫІ

У кожнага народа найвышэйшай ступенню нацыянальнай самасвядомасці з'яўляецца разуменне мець незалежнаю, суверэнную дзяржаву як надзейны сродак самастойнага вырашэння ўсіх пытанняў уласнага жыцця, як гарантыю абароны ад усемагчымых прэтэнзій і нападэк з боку іншых краін. Гістарычная сувязь Беларусі з Расіяй і Польшчай прынесла шмат бед беларусам, бо ставіла іх заўсёды ў неспрыяльныя ўмовы нацыянальнага і духоўнага развіцця, рабіла прыдаткам эканамічнага, палітычнага і культурнага жыцця гэтых краін. Цяжкія выпрабаванні на долю беларусаў выпалі і з боку іншых народаў: былі тут татары і шведы, французы і немцы.

Так на землях Беларусі ў час войн адны акупанты змяняліся другімі, салдаты і адміністрацыйныя ўлады царговых прышэльцаў марадэзерствавалі, беспакарава забівалі мірных людзей, рабавалі ў іх нажытае дабро.

Усё гэта не магло не выклікаць абвастраення пачуцця трывогі за лёс народа. Аднак адсутнасць незалежнай дзяржавы, і тым ліч нацыянальнага войска, відавочна, не спрыяла нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, бачанню сябе як цэльнага народа-патрыёта. Абарона Бацькаўшчыны ў такіх умовах становілася доволі складанай задачай. Тым не менш, наступова ў асяроддзі інтэлігенцыі і грамадскіх дзеячэй, а затым і ў шырокіх народных масах усё больш умацоўвалася імкненне да дзяржаўнай незалежнасці, да прэвэ самім беларусам вырашаць свой лёс.

Доўгім і пакутлівым быў шлях да самавызначэння. Этапнай падзеяй на гэтым шляху з'яўляецца пачатак першай сусветнай вайны, падчас якой вядомы беларускі дзеяч Я.С. Канчар пісаў: "Я думаю аб тым, што на працягу многіх сотняў год беларусы прымушаліся да бедзяжніцтва, гінулі, як восенню мужі, і сваім мясам удабралі грунт для іншых народаў. За што такое страшнае доля? Таму што ў беларускага племені няма свабі сапраўдных праведароў, няма свабі дзяржаўнасці і войска, таму што яно не сумела ўзяць свой лёс у свае рукі і стаць раўным сярод раўных народаў". Вайна неслы вельзарныя стрэты фізічным сілам беларускага народа, але разам з тым паскарала палітычнае абуджэнне, рост яго нацыянальнай самасвядомасці. "Ёсць надзея, што страшэнная вайна, аб якой яшчэ ўнукі нашы будуць ўспамінаць, тыкі збудзіць ад сну вялікую грамаду вяскоўных людзей<sup>2</sup> - пісаў ў гэтыя дні "Наше ніву". Так, пад уплывовым уздзеяннем падзей, выкліканых нацыянальным рухам у краінах Еўропы, значная частка беларусаў усё больш пачала схіляцца да думкі займаць ўласную дзяржаўнасць. Ш гэтым плане асабліва вялікі пазітыўны ўплыў на перадавую беларускую грамадскасць аказвалі нацыянальна-дэмакратычныя працэсы ў суседняй Польшчы, дзе канчатковай мэтай ў выпадку вайнага краху Расіі ставілася задача выхату са складу Расійскай імперыі і ўтварэння суверэннай польскай дзяржавы.

І хоця адна з самых уплывовых беларускіх арганізацый - Беларуская сацыялістычная грамада абмяжоўвалася ў выпадку паражэння царскай імперыі дзясягненнем аўтаноміі беларускага народа, ўсё ж гэта было толькі першарадная задача, якая вяла затым да рэальнага дзяржаўнага суверэнітэту.

Аднак аб правядзенні на пачатку вайны якой-небудзь адкрытай палітычнай, культурна-нацыянальнай працы беларусаў і тым больш аб заснаванні ўласных узброеных сіл ва ўмовах панавання царскай вайнавай цензуры і вайнна-паліцэйскага рэжыму, безумоўна, не магло быць і гаворкі.<sup>3</sup>

Калі ж звярнуцца да дакументаў Магілёўскага губернскага жандармскага ўпраўлення, то там сцвярджаецца аднозначна, што пасля ўвадзення вайнага становішча ў губерніі, доўшага магчымасць военным уладам і паліцыі чыніць петромы, врышты і напедкі, ў данным выпадку на гомельскія партыі і групкі самых розных накірункаў, але настроеныя супраць царскага ўраду, або вайны, ш таксама пасля прызыва ў армію некаторых лідараў гэтых групавак, амаль ўсякая рэвалюцыйная дзейнасць ў канцы 1914 года спынілася.<sup>4</sup>

Такім чынам, ш дапамогай жорсткіх рэпрэсій, масавых врыштаў, вайнна-палявых судаў царскі ўрад разлічваў ачысціць прыфрантавую паласу ад "нацыялістыч-

ных і рэвалюцыйных элементаў", падавіць волю мас да арганізаванага пратэсту, недоўга абезгалоўіць кіраўніцтва грамадскім рухам і галоўнае – зберэчы армію ад рэвалюцыйнага ўплыву.

Проводзячы такую палітыку, самадзяржаўе тым самым закладвала супраць сябе бомбу запавольнага дзеяння, прызваючы на фронт у першую чаргу "небла-гонадзежных". Так царызм даваў зброю ў рукі тым, хто яго люта ненавідзеў. Яшчэ больш акрэслена такая лінія царскай палітыкі праводзілася на Беларусі, якая знаходзілася ў прыфрантовай паласе. "На Беларусі ўплыў вайны быў значна больш адчувальным, чым у цэнтральнай Расеі. Гэта сказвалася і на беларускім руху: яго галоўная апора, нацыянальна-свядомая моладзь, аказалася пад ружжом" <sup>5</sup> – пісаў у тых часы Максім Багдановіч. Наогул з тых губерняў, якія цяпер складаюць сучасную тэрыторыю Беларусі, было прызвана 51% працаздольнага мужчынскага насельніцтва <sup>6</sup>, што значна вышэй ў працэнтных адносінах за ўсе нацыянальныя рэгіёны былой царскай імперыі.

І артыкуле "Нашай нівы" "Нашы пісьменнікі і грамадскія працоўнікі на вайне", расказваюцца аб узяцці на военную службу Якуба Каласа, Максіма Гарэцкага, Лявона Гмырка, А. Гурло, А. Аўрэйцэвіча, Ф. Умястоўскага і іншых супрацоўнікаў газеты. <sup>7</sup> А колькі было прызвана на франты першай сусветнай і будучым вядомых беларускіх дзячаў? Вось толькі імёны некаторых з іх: П.П. Алясюк, Язэп Веронка, М.Б. Гольман, І.С. Дворчэнін, Васіль Захарка, М.М. Касцэвіч (псеўданім Мокер Краўцоў), Р.Р. Каўшыла, Л.С. Колядка, С.А. Рак-Міхайлоўскі, І.М. Серада, Э.М. Сабалеўскі. <sup>8</sup> Да гэтых імён неабходна дадаць яшчэ імёны тых беларускіх дзячаў, якія знаходзіліся непасрэдна ў тыле расійскай арміі, або былі супрацоўнікамі Камітэта помачы ваярам вайны: В.Р. Брайцаў, Язэп Васілевіч, А.Ц. Ва-зілле, Язэп Дыла, Алесь Бурбіс, А.І. Цішкевіч, А.Х. Усціловіч, Я.С. Канчар і многія іншыя. На словах апошняга: "Нацыянальны рух беларусаў прыняў такія памеры, што прайсці міма яго нельга і злочынна. Ён перакінуўся да сялян, рабочых, асабліва да салдацкіх мас, як непасрэдных сведкаў нацыянальнай дыферэнцы-яцы і арміі". <sup>9</sup>

Да таго ж у канцы другога года вайны сярод салдат пачаўся масавы неза-вальнянні вайной, паражэннямі, разрухай і г.д. Гэта быў нізавы рух, які сваім хуткім ростам заставіў абуджацца найбольш свядомых і вопытных грамадскіх дзячаў, што знаходзіліся ў салдацкай масе. Цяжка ў гэтым сэнсе не пагадзіцца з вядомым большавіком Вільгельмам Кнорыным: "Хто быў у салдацкай масе ста-рога фронта, той добра ведае, што задоўга да лютага на фронце, ў траншэях і на атаках, асабліва на атаках, паўедкрыта абмяркоўвалася пытанне аб павядзенні салдацкай масы ў выпадку паўстання ў сталіцы, ў выпадку паслання часці на ўціхміраванне забастоўшчыкаў і г.д. і гэта так законамерна, бо ў арміі ваеннага месу цяжка было знайсці часць, дзе не было б узятага на апошніх мобілізацыях удзельніка забастовачнай барацьбы перыяда 1910-1914 гадоў. Такія людзі не маглі, нават паміма сваёй асабістай волі, не быць свайго роду політрукамі ся-лянскай салдацкай масы, недовольнай эканамічнымі цяжкасцямі сялянскай гас-падаркі і працяглым адрывам працоўнай сілы з вёскі". <sup>10</sup>



Выключную ролю ў справе беларускага нацыянальнага адраджэння і ў пашырэнні яго ўплыву ў 1914-1915 гг. на салдацкія масы, адыграла газета "Наша ніва". Дзякуючы адданасці сваёй справе і прэчывітасці асноўнай рэдакцыйнай групы братам Івану і Антону Луцкевічам, Вацлаву Ластоўскаму, Алаізе Пашкевіч-Кай-рыс (Цётцы), Алесю Бурбісу, Алесю Уласаву і рэдактару ў вённым час Янку Купале, газета ў надзвычайных умовах панаваў царскай вайскавай цензуры, нягледзячы на пастаянныя непадкі, канфіскацыю асобных нумароў, працягвала працу ў культурна-нацыянальным кірунку. "Наша ніва" шмат увагі ўдзяляла вайскавым падзеям, заўсёды выходзячы сярэд салдат-беларусаў нацыянальную самасвядомасць. Праца ў такім накірунку праводзілася газетай нават пры змяшчэнні некролагаў, як напрыклад: "Юзкі Пашкевіч заўсёды быў шчырым беларусам, ад роднай мовы не адкачаўся. Заўсёды гаварыў ён, пісьмы пісаў па-беларуску. Тут, у Вільні, бываў усюды, дзе збіраліся беларусы. Між імі чуў сябе найлепей".<sup>11</sup> А колькі яшчэ было на фронце такіх "шчырых беларусаў", як малады брат беларускай паэтэсы-рэвалюцыянеркі Алаізы Пашкевіч, які ў званні падпаручніка, будучы вельмі любімы салдацкім, не жаль загінуў, баронячы Гродна.

Паводле успамінаў Максіма Гарэцкага, па сваёму выконвала ўзложаны вайскавым ліхалецтвам абавязак і сама паэтэса. Цётка, працуючы ў віленскім шпіталі "Міш-мерас-Хойлем" міласэрнай сястрою, акрамя сваіх непасрэдных абавязкаў, не забывала падкладваць "Нашу ніву" пад падэшкі параненым.<sup>12</sup>

Аднак прызыў на вайсковую службу супрацоўнікаў газеты, цензурныя дамаганні і набліжэнне фронту зрабілі сваю справу і ў верасні 1915 года выданне "Нашай нівы" спынілася. У гэты ж час з раёнаў, якія пакідаліся рускімі войскамі, насельніцтва выганялі ў сярэдзіну Расіі, дзе яно было кінута на нікізмнае існаванне ўцекачоў. На тых абшарах беларусі, дзе рускія войскі заставаліся, адбываліся многалікавыя мабілізацыі, урышты і ссылкі 1915-1916 гг. і панаваў ашэ-лелы рэжым кіравання прыфронтавай паласы.<sup>13</sup> Безумоўна, ў такіх абставінах ніякіх арганізацый, якія б насілі нацыянальны характар і мелі пэўную форму, не было. Існавалі невялікія разрозненыя групы, пераважна на фронце і ў буйных беларускіх гарадах, якія, будучы неаб'яднанымі для сістэматычнай працы з масамі, самі шукалі выйсця з складушагага становішча.

Многія з беларусаў-каталікоў (найбольш свядомая частка) ведаючы, што ўсё роўна яны будуць прызваны ў рады расійскай арміі, звязваючы ідэі незалежнасці Беларусі з польскім нацыянальным рухам, прасіліся і шлі служыць у польскія вайсковыя часці пры расійскай арміі, якія пачалі фармавацца з пачатку 1915 году. Большая частка гэтых людзей спадзявалася, што служачы у польскіх вайсковых фарміраваннях, яны больш прынясуць карысці для сваёй бацькаўшчыны, а калі спатрэбіцца, дык могуць накіраваць зброю і супраць расійскага ўраду, да чаго ў гэты час прызывалі і РСДРП, а таксама шматлікія "неягальныя арганізацыі пілсудчыкаў у Каралеўстве Польскім у распаўсюджаных лістоўках".<sup>14</sup>

Аднак царскія ўлады, непалоханыя вялікім наплывам добраахвотнікаў, у чым бачычы дэманстрацыю нацыянальных пачуццяў і свядомасці, далейшую вярбоўку прыпынілі, а царская цензура забараніла друкаваць хоць якую-небудзь інфарма-

цью аб польскіх легіёнах . 15

Тым часам польская вайсковая часць, прабывшы на фронце 6 месяцаў і панёшы вялікія страты, 18 верасня 1915 года была накіравана ў Бабруйск на новае фармаванне, дзе пад уплывам паражэнняў на фронце расійскія ваенныя ўлады дазволілі з рэшткаў польскіх атрадаў стварыць брыгаду польскіх стралкоў . 16 У фармаванні брыгады вялікую ролю адыгралі : князі Любомірскія, І. Святополк-Мірскі, З. Козел-Паклеўскі, князь Радзівіл і іншыя памешчыкі ў асноўным беларускага паходжання, якія мелі вялікі ўплыў у беларускім нацыянальным руху . Да таго ж на папаўненне гэтай брыгады былі накіраваны салдаты-каталікі з запасных палкоў Паўночнага і Заходняга фронту, Смаленскага і Гомельскага размеркавальных пунктаў і навабранцы з Беларусі . 17

У сакавіку 1916 года перад выступам брыгады на пазіцыі пад Баранавічы, яна налічвала 4 тысячы салдат . Аднак колькасць састаў не адпавядаў якасному, салдаты не хацелі ваяваць за чуждыя ім інтарэсы . У выніку пашыраліся анты-ваенныя настроі і пачалася дэзерцірства, якое не маглі спыніць нават смертныя казні . Але і гэта мера не прынесла расійскім уладам належнага рэзультату, бо камандаванне Заходняга фронту, лічачы брыгаду найбольш " неблаганадзейнай ", прапанавала перакінуць яе на Каўказскі фронт . 18

Вялася пэўная праца па развалу расійскай арміі, як галоўнай апоры царскай манархіі у гэты час і некаторымі разразнымі беларускімі арганізацыямі дэмакратычнага кірунку . Абчым сведчыць : " Дачыненне начальніка штаба Мінскіх ваенна-акружных упрэўленняў да мінскага губернатара ", дзе паведамляецца, што " Па назіранню за ніжнімі чынамі , прыбываючымі ў армію мершавымі ротамі, пацыфісцкія і іншыя шкодныя ідэі не перастаюць пранікаць ў асяроддзе ніжніх чыноў, з прычыны чаго ў некаторых выпадках праяўлялася недастатковасць энергіі і нават імкненне здацца ў плен . Так як , падобныя ідэі могуць пранікнуць толькі збоку, то галоўнакамандуючы арміямі Паўднёва-Заходняга фронту загадаў прыняць самыя рашучыя меры для таго, каб ніжнія чыны не маглі мець ніякіх сувязяў з пачочным элементом, сярод якога могуць быць прапагандысты гэтых ідэй " . 19

Аднак нягледзячы ні на што тысячы салдат пакідалі акупі і збягалі з фронту . У пачатку 1916 года з трох армій Заходняга фронту дэзерціравала 11 тысяч чалавек . 20

Фронт паступова становіўся кузняй антываенных настрояў, распаўсюджваючы свой ўплыў і на грамадзянскае насельніцтва . У паведамленні прададзенага дваранства Барысавскага павета мінскаму губернатару за 11 лістапада 1916 года ідзе размова аб тым, што " галоўным і самым пагражаючым фактарам падтрымкі і нават павелічэння незадаволенасці сярод сялян з'яўляюцца салдаты праходзячых тылавых часцей, або тыя, што вяртаюцца дамоў на пабытку.... ніжнія чыны ўпарта распаўсюджваюць сярод сялянскай масы чуткі аб тым, што пасля сканчэння вайны яны са зброяй ў руках прыступяць да перагляду межаў зямлі і спадна разлічваюць за ўсе " грахі " з багатымі.... " 21

На фронце і ў тыле салдаты ўсе часцей адмоўляліся ад выканання загадаў, аказвалі арганізаванае супраціўленне , забівалі найбольш ненавісных камандзіроў

Такія выпадкі ў 1915-1916 г.г. мелі месца ў Менску, Віцебску, Бабруйску, Гомелі, Баранавічах, Барысаве, Рагачове.<sup>22</sup>

У жніўні 1915 года адбыліся хваляванні салдат на станцыях Негарэлае, Асіповічы, Пухавічы, Рудзінск, Бабруйск.<sup>23</sup>

Але самай значнай падзеяй на Заходнім фронце ў перадрэвалюцыйны час з'яўляецца паўстанне на Гомельскім размеркавальным пункце 22-26 кастрычніка 1916 года. Удзел у гэтым паўстанні прынялі 4000 салдат.<sup>24</sup> Аднак спрэчным з'яўляецца выказванне ў многіх выданнях, што "паўстанне рыхтавалася і праводзілася пад кіраўніцтвам большевікоў, што працавалі ў Гомелі".<sup>25</sup> Абвяржэннем гэтага можа служыць доклад памочніка начальніка Магілёўскага губернскага жандармскага кіравання падполкоўніка Кармілова, дзе напісана: "Пасля ліквідацыі ў ліпені 1914 года Гомельскай арганізацыі РСДРП яе дзейнасць часова спыненая паўнамоццо".<sup>26</sup> У той час калі іншыя гомельскія арганізацыі і групы дастаўлялі ў 1915-1916 г.г. куды большы непакой паліцыі. Як бачна з шматлікіх дакументаў, хутчэй ўсяго паўстанне выступала ў асяроддзі саміх салдат і было ўхвалена некаторымі арганізацыямі і групамі нацыянальна-дэмакратычнага кірунку.

Паўстанцы даволі паспяхова змагаліся амаль 4 дні з жандармерыяй і прысланымі для падаўлення паўстання войскам. І толькі калі з фронту былі выкліканы дадатковыя войсковыя часці, паўстанне пацярпела паражэнне. Царскія ўлады жорстка расправіліся з паўстанцамі. Дзесяць арганізатараў паўстання, паводле прыговору паловага суда 4-й арміі, былі расстраляны, два асланы на катаргу, пяць адпраўлены ў арыштанцкія роты.<sup>27</sup> Аднак аб паўстанні яшчэ доўга являлося мноства размоў, як у гарадах і мястэчках Беларусі, так і на фронце, пасля якіх яшчэ больш праяўлялася незадавальненне вайной, гаспадарчай разрухай і існуючым рэжымам.

Няма сумневу, што не толькі большевікі, якім прыпісваецца галоўная роля ў агітацыі да рэвалюцыйных выступаў салдат, але і беларускія нацыянальныя арганізацыі, як сярод насельніцтва, так і ў войсковых часцях праводзілі мэтанакіраваную працу па развалу расійскай арміі, бачачы ў паражэнні царскай Расіі выйсце да нацыянальнага вызвалення Беларусі,<sup>28</sup> а затым і для стварэння сваіх узброеных сіл. Як адзначыў адзін з нацыянальных дзеячаў тае пары К. Езавітаў: "беларусы зусім ясна сабе ўявілі, што спрэчкі ўжо ўсё, што яны будуць і ў далейшым, што беларускія ўмяганні, як бы яны ні былі прайздзейнымі, павінны быць абперты не толькі на юрыдычнае праўнае падстава, але яшчэ і на беларускі штык".<sup>29</sup>

Так, дзякуючы кропатлівай працы, праведзенай ў 1914-1916 г.г., у маі 1917 года пад эгідай Беларускага нацыянальнага камітэта, ў які ўваходзілі прадстаўнікі амаль ўсіх напрамкаў тагачаснага нацыянальнага руху ўзнікне Вайсковая беларуская арганізацыя. А ў жніўні - верасні гэтага ж года ўсё расійскія арміі пакрываюцца густой сеткай беларускіх арганізацый, якія знаходзіліся пад уплывам розных палітычных партый і групавых, найбольш - эсэраў і Беларускай сацыялістычнай грамады.<sup>30</sup> А гэта значыць, што гонар стварэння першых беларускіх вайсковых адзінак належыць не большевікам, а прадстаўнікам нацыянальна-дэмакратычнай

## ЛІТАРАТУРА :

1. Е.С. Канчер. Белорусский вопрос. Петроград. 1919. с. 113.
2. "Наша ніва". № 48, 1914, 5 снежня.
3. Ф. Турук. Белорусское движение : Очерк истории национального и революционного движения белорусов. М., 1921, с. 20.
4. НА Рэспублікі Беларусь. Фонд 60, воп.3, справа 113, скрынка В, лісты 1,24.
5. М. Багдановіч. Беларускае адраджэнне. Разпрынтнае выданне. Мн., 1991, с. 23-24.
6. Комсомол - нашей доблестной партии сын. Под ред. А.К. Зинине и А.А. Меркевича. Мн. 1960. с. 27.
7. Эканамічная гісторыя Беларусі. Пад рэд. В.І. Гелубовіча. Мн. 1993, с. 135.
7. "Наша ніва". № 37, 1914, 18 верасня.
- Е.С. Канчер. Очерк о I Всебелорусском конгрессе. Часопіс "Нёман". № 1, 1993, с. 164-167.
9. Там же, с. 138.
10. Кнорин В. 1917 год в Белоруссии и на Западном фронте. Мн., 1925, с. 8.
11. "Наша ніва". № 7, 1915, 21 лютага.
12. М. Гарэцкі. Успаміны пра Івана Луцкевіча. Спадчына, № 1, 1991, с. 19.
13. Беларусь : нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху. Пад рэд. А. Стэшэўскага і др. Менск, 1924. с. 215.
14. Первая мировая война 1914-1918. (И.И. Белякевич. Из истории создания польских национальных формирований в составе русской армии во время первой мировой войны) М., 1968. с. 163.
15. Там же, с. 163-164.
16. Там же, с. 164.
17. Там же, с. 165.
18. Там же, с. 169, або "Polskie sily zbrojne", 1917, № 9-10, str. 130.
19. Документы і материалы по истории Белоруссии ( 1900-1917 ). Под ред. В.Н. Перцева. Мн., 1953, т. 3, с. 876-877.
20. Гісторыя Беларускай ССР. Мн., 1972, т. 2, с. 624.
21. Документы и материалы по истории Белоруссии ( 1900-1917 ). Под ред. В.Н. Перцева. Мн., 1953, т. 3, с. 793.
22. НА Рэспублікі Беларусь. ф. 295, воп. 1, спр. 8603, л. 114.
23. Л.П. Ліпінскі. Рэвалюцыйны рух у Беларусі ў ліпені 1914 - красавіку 1917 г. Весті Акад. навук БССР. Мн., 1957, № 1, с. 41-42.
24. А Пятка. Паўстанне на перасильным пункце. "Гомельская праўда". 1960, 19 чэрвеня.

25. Там жа.

26. НА Рэспублікі Беларусь. Фонд 60, в.н. 3, с.р. 113, скр. 8, л. 1.

27. Гісторыя Беларускай ССР. Мн. 1972, т. 2, с. 624.

28. Беларусь : нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху. Пад рэд. Сташэўскага і др. Мінск, 1924 с. 164.

29. "Літаратура і мастацтва". № 48, 1989, 1 снежня, с. 13.

30. Там жа.

## **ПРАБЛЕМЫ ЭТНАГЕНЕЗУ БЕЛАРУСКІХ ТАТАР**

**( з дыпломнай працы Алены Ахметшыннай )**

Упершыню этнонім татары паявіўся сярод мангольскіх плямён, якія качавалі ў 6-9 стагоддзях на паўднёвы ўсход ад Байкала. Слова мае цюркскае паходжэнне: тат - чужы і ар - людзі, татар - чужыя людзі. Спечатку слова ўжывалі толькі цюркскія плямёны для абазначэння іншых, чужых плямён. У Заходняй Еўропе татары сталі вядомымі ў 13 ст. ў сувязі з мангола-татарскім нашествем. У 13-14 ст. назва пашырылася на некаторыя народы Еўразіі, якія ўваходзілі ў склад Залатой Арды. Уласна мангола-татараў у гэтай дзяржаве было меншасць, і яны, паводле агульнапрынятай думкі, падпарадкаваўшы сабе мясцовае насельніцтва, хутка асіміляваліся з ім; нават афіцыйнай мовай была прызнана кіпчацкая, якая адносілася да старацюркскай групы. У 16-19 стагоддзях татарамі сталі называць шматлікія іржакамоўныя народнасці, якія пражывалі на ўсходніх Русіі.

У працэсе ўзаемадзеяння народаў Еўропы з цюрка-татарскімі плямёнамі ўтварылася яшчэ адна татарская народнасць, найбольш аддаленая ад сваіх вытокаў, якая пасялілася на землях Беларуска-Літоўскай дзяржавы ў канцы 14 стагоддзя. У гістарычнай літаратуры існуе некалькі назваў: літоўскія татары, татары-шляхта, палякі-мусульманы, ліпкі ( ліпкоўскія татары ), апошнім часам усё часцей ўжываецца назва беларускія татары. У 19 і 20 стагоддзях саменазва-ў татар былой Беларуска-Літоўскай дзяржавы была проста мусульманы.

Нашчадкі гэтага этнасу, якія жывуць цяпер у Беларусі, Літве і Польшчы, безумоўна меюць агульныя карані. Казанскія татары вылучаюць гэтых татар пад назвай заходніх татар, бо ўсё паволжскія, сібірскія, крымскія, алтайскія татары. У рускай гістарычнай літаратуры вядомы каўказскія татары, якія афіцыйна ў гады савецкай ўлады атрымалі ці самі сталі называць сябе іншым назвамі: напрыклад - азербайджанцы.

Вярнучы за аснову гістарычны фактар, назва літоўскія татары можа ўжывацца, бо паходзіць ад назвы Вялікага Княства Літоўскага, якое ўключала ў свой склад беларускія, літоўскія і часткова землі, якія цяпер у складзе Польшчы.

Працэс этнагенезу літоўскіх татар складаны. Схематычна гэта можа выглядаць такім чынам.

Манголю-татари,  
цюркамоуныя  
кочовыя плямёны



Залатая Арда

Фарміраванне асноўна  
агульнай мовы і культуры.  
Нейкое сярэдняе ўтварэнне  
пад агульнай назвай  
татары.

13-15 ст.ст.

Крымскае  
ханства

Казанскае  
ханства

Астраханскае  
ханства

Сібірскае  
ханства

Аяны,  
грэкі,  
полаўцы  
(кыпчакі),  
славяне,  
армяне.

Распад Залатой Арды,  
фарміраванне розных  
груп татар – астраханскіх,  
казанскіх, сібірскіх, мімар,  
крымскіх.

15-18 ст.ст.

Заходнія татары

беларускія  
(у Беларусі)

польскія  
(у Польшчы)

літэйскія  
(у Літве)

Уплыў еўрапейскіх  
народоў, фарміраванне  
новай этнічнай групы.

14-20 ст.ст.

У вытоку гэтых татар былі цюркамоўныя плямёны, першыя прадстаўнікі якіх прыбылі ў Вялікае Княства Літоўскае з Залатой Арды, пасля - з Крымскага ханства. У 13-15 стагоддзях большасць цюркамоўных плямён на землях на ўсход ад ракі Урал і на поўнач ад Каўказскага хрыбта ўваходзілі ў склад Залатой Арды. У гэты час унутры гэтых плямён адбываецца нізкаяроўка мовы і культуры.

У 15-16 ст.ст. у перыяд распаду Залатой Арды і існавання асобных феадальных дзяржаў (Казанскага, Астраханскага, Сібірскага, Крымскага ханстваў), ішло ўтварэнне розных этнічных груп татараў - казанскія, мішары, астраханскія, сібірскія, крымскія, якія ў сваю чаргу пры фарміраванні ўключалі ў свой склад розныя народнасці, якія жылі на тэрыторыі гэтых дзяржаў. Так сталовую частку Крыма населялі грэкі, полаўцы, аяны, саваяне, армяне, і пры іх зліцці з стракатай цюрка-татарскай народнасцю ўтварылася група так званых крымскіх татар. Паразглядаліся яны на сталовым дыялекце крымскататарскай мовы, які адносіцца да групы цюркскіх моў.

Такім чынам, татары, пасяліўшыся на землях Беларуска-Літоўскай Дзяржавы, пад адной агульнай назвай, на самой справе доўгі час адрозніваліся адзін ад другога. Гэта тлумачылася:

1. Розным часам пасялення;
2. Неаднароднасцю нацыянальнага саставу;
3. Пасяленне ў лусамі (замкнёнымі арганізацыямі);
4. Рознымі верамі (пасяленцы 13 ст. былі язычнікамі, якія знаходзіліся пад уплывам шаманізму, ў адрозненне ад пазнейшых, якія вызнавалі мусульманскую веру сунніцкага толку).

З цягам часу адрозненні зніклі. У сучасны момант беларускія татары (я ўжываю гэты тэрмін, маючы на ўвазе тэрыторыю пражывання) уяўляюць сабою ўстойлівую этнічную групу, якая не гледзячы на працяглае знаходжанне на беларускай зямлі хоць і не зберагла цюркскай мовы (роднай для іх стала беларуская мова), але засталіся вернымі мусульманскай веры і захавалі самабытнасць. Каратка і добра сказаў пра татараў беларускі пісьмэннік і даследчык Віталь Вольскі: "Цюркі па крыві, мусульмане па веры і беларусы па мове і культуры".

(Працяг будзе...)

## ЦЮРКСКІЯ СЛОВЫ Ё БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Беларуская мова належыць да самых развітых і млагучных моў свету. Хораша аб ёй гаварыў сын беларускай зямлі – Адам Міцкевіч. Ён ведаў некалькі моў і ён моў з чым перайшоўцаву мову сваёй бацькаўшчыны.

Ні адзін народ не жыве ізалявана ад іншых (хіба толькі на акіянічных выспах), таму ё ё розны час і па розных прычынах у кожную мову ўключаюцца іншамовныя словы. Былае так, што гэтыя "чужакі" так прыжываюцца, што толькі мовазнаўцы-этымолёгі і могуць адказаць, адкуль і калі **буда, качарга, кабан** сталі ё нас сваімі словамі.

У "Слоўніку іншамовных слоў", які склаў славуцы беларускі мовазнаўца, член-карэспандэнт АН Беларусі Аляксандр Мікалаевіч Булыка, змешчана тлумачэнне 5600 слоў, запазычаных з іншых моў. Сярод іх ёсць таксама запазычаныя з цюркскіх моў – татарскай, турэцкай і іншых. Часам да цюркскіх запазычанняў умоўна адносяць арабскія, персідскія, нават угрэ-фініскія словы, калі яны перайшлі не непасрэдна з гэтых моў у беларускую, а ё выніку перадачы іх туркамі і татарамі.

Славуцы беларускі вучоны, акадэмік Пецярбургскай АН Яўхім Фёдаравіч Керскі, аналізуючы беларускую лексіку, ўказаў на словы цюркскага паходжання і даў невялічкі слоўнічак іх.

Вось гэтыя словы:

**Андарок, небажэ, байда, бокаць, абакілавец, бакун, баламут, багатыр, барыш, балабён, бугай, буза, дурань, ёлуп, кабан, кандалы, калітэ, калека, кіндзюк, канчух, капкан, каптан, капшук, коўпак, камяга, качан, кубары, куля, курган, літайр, люлька, пастаяы, разбазарыць, рэхманы, таган, тавар, торба, тытунь, уцкур, харч, хадзяін, чайка, чорга, чугай, чыгун, шапка.**

А.М. Булыка ё сваёй кнізе "Лексічныя запазычаныя ё беларускай мове 14-18 ст.ст.", Мн. 1980 падае больш за 4 тысячы адзінак, якія даўно праніклі ё беларускую мову. Слоў цюркскай лексікі – 186. ■ пазнейшыя часы праз рускую і польскую літаратуру, у выніку непасрэдных кантактаў беларусаў з цюркамоўнымі людзьмі прыходзілі на Беларусь і іншыя словы, пераважна канкрэтных прадметаў і з'яў.

Вялікі ўклад у вывучэнне цюркскіх слоў, якія ўжываюцца на Беларусі, зрабілі доктар філалагічных навук А.К. Антанавіч, член-карэспандэнт АН Беларусі А.І. Жураўскі, дактары філалагічных навук В.У. Мяртынаў, А.Я. Супрун і іншыя.

"Словарь тюркизмов в русском языке", составитель Шипова Елизавета Николаевна, ответственный редактор академик АН СССР А.Н. Кононов (Алма-Ата, "Наука", КазССР, 1976) змяшчае больш за две тысячы слоў цюркскага паходжання, што ўжываюцца ё рускай мове. Беларусы разумеюць рускую мову і тыя 2 тысячы слоў цюркскага паходжання, якія часта ці рэдка ўжываюцца ё гэтай мове.



Я прасачыў, якія словы з слоўніка Е.М. Шыпавай тралляюцца ў "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы", у якім пазначаны запазычаныя, у т.л. цюркскія словы (т. 1-5, 1977-1984).

"Слоўнік беларускай мовы", які выдало ў 1987 г. "Беларуская Савецкая Энцыклапедыя" (рэдактар кнігі акадэмік АН Беларусі М.В. Бірыла), зафіксаваў 118 тысяч слоў, што бытуюць ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Тут надрукавана больш за 650 слоў, якія паводле слоўніка Е.М. Шыпавай лічацца словамі цюркскага паходжання (колькасць цюркізмаў у беларускай мове ў тры разы меншая, чым у рускай мове).

Думаю, што беларускім татарам будзе цікава пазнаёміцца з усімі гэтымі словамі, з паняццямі, якія яны азначаюць. Каб не абцяжарваць "Байрам", колькасць старонак якога абмежавана, гэтым артыкуле змяшчаем толькі тыя словы, якія ўмоўна можна палічыць звязанымі з паняццямі пра жывыя арганізмы, утрыманне жывёл, стравы з жывёльных прадуктаў.

З цягом часу ў энцыклапедычным даведніку "Татары Беларусі, Літвы і Польшчы" (і тое, што ў ім цікавіць) будуць змешчаны кароткія артыкульчыкі па гэтых словах-паняццях (больш за 600).

Словы-цюркізмы друкуем у алфавітным парадку.

## А

**Айран** - кіслэе малако, разбавленае вадой; **арба** - высокі двухколавы ці чатырохколавы воз; **аргамак** - высокі імклівы конь; **аркан** - вяроўка з рухомай пятай для лоўлі статкавых жывёл; **архар** - горны баран у цэнтральнай Азіі; **атарс** - статак авечак.

## Б, В

**База** - абгароджанае месца для жывёлы; **байбак** - стэпавы грызун; **баклан** - прыморская птушка; **балык** - вэнджаная чырвоная рыба; **баран** - самец авечкі; **барс** - драпежны звер з сямейства котаў; **барсук** - драпежны звер з сямейства куніцавых; **беркут**, **біркут** - драпежная птушка з сямейства ястрабіных; **біцуг** - конь-цяжкавоз; **бугай** - племянны бык; **вогер** - жарабец; **вог** - кастры-раваны бык.

## Г

**Газель** - жывёла з сямейства антылопаў; **гогаль** - вадаплаўная птушка падсямейства качыных; **гурт** - статак аднаго віду жывёлы.

## Д, Е, Ж, І

**Джэйран** - жывёла з сямейства антылопаў; **джут** - масавая гібель жывёлы ад баскорміцы зімой; **драфа** - стэпавая птушка сямейства жураўляпадобных; **ёз**, **яз** - перагародка на раці для затрымання рыбы; **жэмчуг** - каштоўнае перламутравое рэчыва, перлы; **ібіс** - драпежнік снежны барс; **ітак** - свойскі асел.

## К

**Кабан** – самец свинні, дзікая свиння, вепр; **кабарга** – жывёла з сямейства оленяў; **казарка** – вадаплаўная птушка сямейства качыных; **камса, хамса** – дробная морская рыба сямейства сельдцовых; **контар** – аброць для жарабца; **капкан** – паляўнічая звералоўная пастка; **каравойка** – птушка з сямейства кулікоў; **караван** – група ўючных жывёл, якія перавоззяць грузы і людзей ў пустыні; **каракуль** – шкурка ягняці; **каракульча** – шкурка ягняці ва ўтробе авечкі; **каракурт** – ядавіты павук; **карась** – рыба сямейства карпавых; **карга** – варона, злая, шкодная, старая; **кары** – масць каня; **качка** – вадаплаўная птушка; **кібітка** – вазок на паласах; **казь, казёл** – свойская жывёла; **каланок** – драпежны футравы звярок; **карсак, корсак** – стэпавы ліс; **касяк** – гурт кабыл з адным жарабцом; **каўбаса, кілбаса** – продукт харчавання з мяса нага фаршу; **каўтун** – хвароба валасоў; **качаваць** – весці неаслы спосаб жыцця; **кашара** – стойбішча для авечак; **кізак** – гной для паліва; **кіндзюк** – кішкі, бруха; **кулан** – дзікі асёл; **кумыс** – пажыўны напітак з малака кабылы; **курдзюк** – тлушчавы нарост у авечкі.

## Л, М, Н

**Лашак** – помесь асла і кабылы; **ляляк** – белая чапля; **мажара, мажары** – доўгі воз; **марал** – высахародны алень, ізюбр; **маштак** – маларослы конік; **муксун** – сібірскі сіг; **мурзін** – морская драпежная рыба; **нагайка** – кароткая цяжкая плотка.

## П, С

**Плоў** – страва з мяса і рысу; **пустальга** – драпежная птушка; **сабока** – свойская жывёла, пёс; **сазан** – рыба з сямейства карпавых; **сайгак** – стэпавая жывёла з сямейства антылоп; **салсан** – драпежная птушка; **саранча** – насякомае падсямейства саранчовых; **сарыч** – драпежная птушка з ястрабовых; **сэф’ян** – вырабленая казліная скура; **слон** – буйная млекакормячая жывёла; **судак** – рыба з сямейства акунёвых; **султанка** – курка, паляўнічая птушка; **султанка** – чорнаморская рыба з сямейства сельдцовых; **сурок** – стэпавы грызун; **сычуг** – частка страўніка жвачных жывёл; **сайруга** – чырвоная рыба з асятровых.

## Т, У, Х

**Табун** – конскі статок; **тавар** – буйная рагатая жывёла; **таракан** – род насякомых; **тарбаган** – грызун з сямейства суркоў; **тарпан** – дзікі конь; **таўро** – кляймо, метка на жывёле; **тузлук** – расол для салення рыбы; **тук** – растоплены тлушч; **тумак** – заяц, помесь беляка з шараком; **турач** – каўказская горная курапатка; **турухтан** – балотная птушка з атрада кулікоў; **туша** – асважанае і выпатрашанае цела забітай жывёлы; **тушканчык** – земляны зайчык.

тырла - месца для жыўёлы у гарачыню і нацху; **хамут** - частка конскай вупражы; **хамса** - гл. камса; **хамяк** - стэпавы грызун; **уюк**, **юк** - пакунак для перавозкі на спіне вярблюда, каня, асла; **цяля**, **цялё** - дзіця каровы; **цяруг** - марская рыба.

## Ч, Ш, Ю

**Чабан** - пастух авечага статка; **чайка** - птушка пры вадаёмах, мэва; **чапрак** - пакрыццё для каня; **чучала** - пудзіла, упрыгожанне зробленае са шкуры зьяра, птушкі; **чырок** - невялікая качка; **шакал** - драпежнік сямейства сабакчых; **шомая** - рыба з сямейства карпавых; **шамлык** - страва са смажанага мяса; **югурт** - кіслае малако; **юрага** - падонкі каноплянага алею; **юхт**, **юхта** - вырабленая скура гавяды.

Я.Якубоўскі

### Да 70-годдзя ўтварэння Усепольскага аб'яднання мусульман

#### УРАЧЫСТАСЦІ ў БЕЛАСТОКУ

29-31 снежня 1995 г. ў філармоніі г. Беластока ўрачыста адзначалася 70-годдзе ўтварэння Усепольскага аб'яднання мусульман. У гэтым мерапрыемстве прынялі ўдзел мусульмане Беластока, іншых гарадоў і вёсак Польшчы, дзе жыўць мусульмане, шматлікія прадстаўнікі ад каталіцкага і праваслаўнага духовенства, мэры і, госці з Літвы і Беларусі.

З вялікім докладам на пасяджэнні выступіў знакаміты гісторык Мацей Канапацкі, які падрабязна характэрызаваў шлях згуртавання мусульман на працягу 70 гадоў. Гэта быў складаны і цяжкі шлях: годы вайны, эміграцыі, вялікія страты, якія панесла мусульманская інтэлігенцыя. Але добрая супольнасць, згуртаванне, узварадапамога дапамагла выстаяць і захаваць народ.

На вечарыне з віншавальнымі словамі выступілі шматлікія ўдзельнікі і госці. Адбыўся святочны канцэрт. На наступны дзень адбылося пашыранае пасяджэнне мусульманскага рэлігійнага саюза Польшчы, на якое былі запрошаны прадстаўнікі маладзёжных мусульманскіх суполак і госці.

Былі падведзены вынікі работы за мінулы год і зацверджаны план работы на 1996 год. З докладам выступіў старшыня згуртавання Ян Сабалеўскі. Выступілі таксама кіроўнікі мусульманскіх філій: доктар Алі Казакевіч (Варшава), доктар Селім Хазбіёвіч (Гданьск), доктар Алі Міскевіч (Беласток), доктар Мацей Канапацкі (Гданьск), доктар Рамас Макавяцкас (Каўнас), член муфціята Беларусі Аляксандр Крыніцкі (Гродна) і некаторыя іншыя. Усе выступоўцы ўносілі прапановы па палепшэнню работы аб'яднання, пашырэнню яго ўплыву на польскія мусульман.

31 снежня ўсе разам сустрэкалі Новы Год ў памяшканні мусульманскай школы г. Беластока. За святочным сталом гучалі тосты і пажаданні ўмацоўваць адзіную сям'ю мусульман, пашыраць яе ўплыў на захаванне самабытнай мусульманскай культуры татар Польшчы, Літвы і Беларусі.

Беласток - Гродна, снежань 1995 г.

Аляксандр Халецкі

# **ДЛЯ ВАС, СПЕДАПЫТЫ**

У кнізе Станіслава Дзядулявіча "Гербаж родзін татарскіх в Польсцэ", надрукаванай ў 1929 г. ёсць вельмі патрэбныя для нас звесткі. У "Спісе князёў родавых" названы населеныя пункты, у якіх жылі татары - усяго каля 500 гарадоў, мястэчак, вёсак, засценкаў, хутароў. Згрупаваны яны III паветах - 51, якія знаходзяцца ў межах сучаснай Беларусі (пераважна), Літвы, Польшчы, Украіны. Паветы не маюць акрэсленага стану існавання: адны на канец 16 ст., іншыя да 1939 года.

Каб не ўводзіць чытачоў у зман, спрабуючы назвы населеных пунктаў у сучасным вымаўленні і напісанні, мы падаем іх так, як напісана ў кнізе С. Дзядулявіча.

А на што мы спадзяемся, звяртаючыся да спедапты?

Даследчык напіша, напрыклад, так:

**Рубяжэвічы**, вёска ў Стаўбцўскім раёне Мінскай вобл., цэнтр сельсавета.

**Ляхавічы**, вёска ў Дзяржынскім раёне Мінскай вобл., цэнтр сельсавета.

Я выбраў самыя лёгкія населеныя пункты. Будучы і такія, якія цяжка адшукаць, якія ўжо даўно не існуюць. Трэба іх шукаць ў спісах населеных пунктаў па губернях, паветах (уездах).

Тым, хто адшуквае мясціны, дзе жылі татары, будзе вялікі гонар і пашана. Па гэтых матэрыялах будзе складзена і апублікавана карта, а пад ёю названы прызвішчы даследчыкаў.

Дасылайце свае расшыфравкі на адрас:

220086, Мінск, ул. Славінскаго, д. 21, кв. В. Якубавскаму Я.А.

## ***Powiat miński.***

Adamowicze	16, 208
Bielice	16, 374, 103, 184, 262, 38, 397
Bujły	15, 387
Czapline	81, 272
Dawidgródek	397
Dawidów	15
Gryszkançe	226
Horodzilowo	249, 345
Jakieliszki	184
Kleck	220, 429, 430
Kramarowo	15
Krasne Siolo	10, 64, 67, 69, 81, 104, 111,
	112, 131, 162, 163, 184, 443, 453
Krynica—Wewierska	181

Kudajewicze	184
Lachowicze	282, 297, 356
Lehuszewski Dworzec	15
Micelowszczyzna	106, 112
Michalowszczyzna	213
Mieciki	98
Mińsk 22, 99, 257, 264, 297, 329, 368,	414, 437
Mustupicze	14, 15, 95, 188
Mustupicze—Dawidowo	188
Mysławicze	233
Nowinki	282
Nowy Dwór	67
Ołpień	420
Osmołowo	430
Ossowce	167
Perepieczewszczyzna	106
Petryków	226
Rubieżewicze	160
Safianowicze	15
Safianowicze—Drulewszczyzna	282, 283
Sierhiejewszczyzna	402, 436
Smiłowicze	154
Stankielewszczyzna	106, 112
Starynki	131, 306, 346, 439
Starzynki	294, 433
Szerejkowszczyzna	443
Ułanowicze	167, 315, 449, 450
Usza	192
Uzda	264
Wesołów	362
Wojcieszce	69
Wojtkowszczyzna	69, 112
Wolkowszczyzna	362
Zahorje	115, 119

# С Л А В А

ЯНГЕН ГУЧОК

Тут тільки што муху хлопнулі,  
А дзесь у гэты час  
Знакамітым зробіўся хтосьці.

\*\*\*\*\*

Сядзнь на чалавеку слова ціка,  
Ды толькі ён сабе  
Ніяк месца не знойдзе.

\*\*\*\*\*

Пад плямой славы  
Звычайна селіцца  
Хвароба.

\*\*\*\*\*

Здзічэла яблыня ў садзе -  
І тым сабе словутасць  
Набыла.

\*\*\*\*\*

Мураш стаў знакамітым з той прычыны,  
Што ён пакінуў  
Муравейнік свой.

\*\*\*\*\*

Хоць устаўную,  
Нібы зубы,  
А славу людзям падаваў.

Магутныя крылы ў славы,  
Ды машуць яны  
Не ў Божы бок .

\*\*\*\*\*

Хавуюцца ад Бога  
І ў славы  
Пад крылом .

\*\*\*\*\*

Хто славу шукае,  
Той страчвае  
Бога .

\*\*\*\*\*

Як кацяня з блюдца малако,  
Так слова душу чалавека  
Зліжа .

\*\*\*\*\*

Павялічваецца слава -  
Памяншаецца  
Душа .

\*\*\*\*\*

Удзячны лёсу будзь,  
Што слава абыйшла цябе,  
Пераступіла .

# КРЫМСКАТАТАРСКА - БЕЛАРУСКІ СЛЮЎНІК

1500 СЛЮЎ І СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ АД ДЗЯДЗЬКІ  
ІСМАІЛА МЕМЕТАВА

Крымскататарское слово

Беларускае слова

## Къ

Къааръ  
къабакъ  
къабиле  
къабиллет  
къабристан  
къабул этильген  
къабул этмек  
къавал ольачы  
къавалы  
къаверенки  
къавий  
къавун  
къавурма  
къадеймакъ  
къадар  
къадиний  
къадифе  
къадын  
къадыным  
къазы  
къаиде  
къайда  
къайда экен  
къайдан  
къайлы дегиль  
къайлы олмакъ  
къайметли  
къайнана  
къайната  
къайын  
къайсы  
къайтмакъ

гора, жалоба  
кавун  
род, племя  
здольнасць  
могілкі  
прыняты  
прымаць  
бузіно  
салодычы  
карычновы  
моцны  
дыня  
смажоніна  
тырчаць  
і, да  
стары, старадаўні  
аксаміт  
жанчына, жонка  
жонка  
гусь  
правіла  
куды, дзе  
недзе  
адкуль  
нязгодны  
згадзіцца  
каштоўны  
святкроўка, цышча  
сваёкар  
бязроз  
каторы, абрыжок  
вярнуцца



кѣайык  
кѣалѣе  
кѣалдырмакъ  
кѣалдырым  
кѣалѣ  
кѣалѣм

кѣалмакъ  
кѣалын  
кѣамыш  
кѣан  
кѣандиль  
кѣандырмакъ  
кѣансиер

кѣантар  
кѣанцуний  
кѣап  
кѣапер  
кѣапста

кѣапы  
кѣапыджы  
капыста

кѣар  
кѣара  
кѣара богъдай  
кѣара туруп  
кѣарабаш от  
кѣарагъач

кѣараджа  
кѣаразере  
кѣаракуль кѣоюнлѣр

кѣараман  
кѣараманѣнѣ  
кѣаранфиль

кѣаресебан  
кѣардеш

кѣардашчасына  
кѣардашым, кѣардашчыгъчы  
кѣарпыз

кѣарт  
кѣарт адам

кѣартѣна

лодка  
муроука  
пакідоць  
ходнік, тротуар  
крѣпасць, замак  
ручка для пісання,  
пера для пісання  
застацѣ  
тоўсты, грубы  
чадот  
кроў  
свяцільнік  
пераконваць  
каліна  
шблѣ, вегі, вялікі бязмен  
законны  
футляр, чехол, вокладка, перапіс  
узятак ( пчалы ), хѣбар  
капустѣ  
вароты, дзверы  
варатар, сторож пры дзвярах  
капустѣ  
снѣг  
цѣмны, чорны  
грэчка  
рэдзькр  
кмен пясчаны  
вяз  
алень  
кмен  
каракульскія авѣчкі  
герой  
гераічны  
гваздзік  
раля, узаренае поле  
брат  
брацкі, па-брацку  
браток  
гарбуз  
стары, старык  
стары чалавек,  
пажылы чалавек  
бабуля

къартбаба  
къартия  
къартоп  
къаршы  
къары  
къарындаш  
къарышлемакъ  
къарышма  
къат  
къатты  
къач  
къачмакъ  
къашан  
къашкыр  
къозукъулакъ  
къой  
къой эти  
къоймакъ  
къокъу  
къокъулы  
къол  
къолчакъ  
къомшы  
къорай  
къоркъунчлы  
къоркъмакъ  
къачан  
къочкар  
къою  
къоян  
куббе  
кувеламакъ  
куванам  
куванманъ  
куванучлы  
кувайыч  
къувет  
къуветнен  
къуемакъ  
къуда  
къуйрукъ  
къулак  
къулле

дзядуля  
дзед  
бульба  
супроць  
жонкэ  
аловак  
сустрэць  
раствор  
павярх  
жорсткі, цвёрды  
колькі  
уцякаць, уцяны  
забіяка  
войк  
шчаўе  
авечка  
бараніна  
ставіць, класці  
пах  
пахучы, духмяны  
рука  
пальчаткі  
сусед  
быллі  
страшны  
баяцца  
качан  
боран  
густы  
заяц  
купа (нябесны), завод  
бегчы наўздагон  
задоволены, радуюся, цешуся  
радасць  
вясёлы, радасны, у добрым гумары  
радасць  
сіла  
сіла, сілком  
гнаць, праганяць  
сват  
хвост  
вуха  
вежа, башня, вышка

кѣум  
кѣурмакъ  
кѣурназ  
кѣуруджы  
кѣурудылыкъ  
кѣурулгъан  
кѣурултай  
кѣуры  
кѣутуб  
кѣушакъ  
кѣыбла

кѣыджыткъан  
кѣыдырмакъ  
кѣыз  
кѣыз кѣардаш  
кѣыз кѣардашым  
кѣызганыч  
кѣызым  
кѣызчыкъ  
кѣыз бала  
кѣызчыкълар  
кѣыйметли  
кѣылгъанот  
кѣызыл  
кѣызым  
кѣырав  
кѣырал  
кѣылыф  
кѣыркъ  
кѣчырмакъ  
кѣырмызы  
кѣырмызы чюкюндир  
кѣыскъа  
кѣысмет  
кѣыта  
кѣтмыр  
кѣыш  
кѣыяс

пясокъ  
стварэнне, твор, будаваць  
хітры  
будаўнік  
будаўніцтва  
створаны, пабудаваны  
з'езд  
сухі  
поляс  
пояс  
напрамак на Мекку,  
напрамак на поўдзень  
кравіва  
шукаць  
дзяўчына  
сястра малодшая  
сястра малодшая  
скупы  
дачка  
дзяўчынка  
дзяўчынка  
дзяўчаты  
дэрагі, каштоўны  
кэвыль  
чырвоны, прыгожы  
дачка  
іней  
кароль  
футляр, футарал  
сорак  
крычаць, крыкнуць  
чырвоны, прыгожы  
чырвоны бурак  
кароткі  
доля, лёс  
мацярык, частка свету  
скупы  
зіма  
параўнанне, супастаўленне

лагьап  
лаф  
ляхырды  
лявха  
лэзетли  
лэзетсиз  
ляке  
лекция  
лисан  
лиф  
лугьат  
лякин  
лятиф

мянушка  
размова  
гаворка, бясёда  
краявід, карціна, замалёўка  
смачны  
нясмачны  
плямо, клякса  
лекцыя  
мова  
велькано  
слоўнік  
але  
вытанчаны

З другога тома восемнаццацітомнай Беларускай энцыклапедыі

## БЕЛАРУСКИХ ТАТАРАУ МОВА

Беларускіх татару мове, першасная цюркская мова татару, што пасяляліся на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага ў 14-16 ст.ст. Гэтэрагеннасць мовы беларускіх татару, распаўсюненне іх па ўсяму ВКЛ, нецюркскае сямейнае асяроддзе (шлюбны мужчын-татару з беларусамі) абумовілі хуткае (з канца 16 ст.) выцясненне б.т.м. беларускай і польскай мовамі. Мову рэлігіі – арабскую беларускія татары (апрача муллаў) таксама не ведалі і не адрознівалі ад цюркскай. Зыходзячы з таго, што большасць беларускіх татару мела крымскае паходжанне і толькі нязначная частка – залатаардынскае (волжскае) ці турэцкае, можна лічыць іхняй першаснай мовай гэтэрагенныя (кыпчацкія і огузскія), у той час яшчэ не уніфікаваныя і не зафіксаваныя ў пісьменнасці дыялекты крымска-татарскай мовы (гл.). Невялікая частка беларускіх татару – выніку гандлёвых зносін і адукацыі авалодала турэцкай мовай. Б.т.м. мела 8 галосных (а,ы,о,у,э,и,ё,ю; з некі паводле дзеючай крымска-татарскай графікі), у сістэме зычных: глыбоказадняязычныя гь,кь побач з больш пярэднімі г,к; наяўныя званкі афрыкэт дж, задняязычнае нь. Сінгарманізм складу і слоў. Назоўнікі мелі катэгорыі ліка, склона, прыналежнасці і прэдыкатыўнасці. Прыметнікі выражалі ступень інтэнсіўнасці. Дэяслоў маў катэгорыі часу, асобы, ладу, стану; аддэяслоўны назоўнік –макъ выступаў у функцыі інфінітыва. У лексіцы шмат арабскіх і іранскіх запазычненняў.

А.Я. Сундун

# **" ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЬШЧЫ "**

( Слоўнік – назвы артыкулаў, якія мяркуюм скласці і надрукаваць у энцыклапедычным даведніку, названым у загалоўку )

Складзены слоўнік на падставе даведнікаў і манаграфічнай літаратуры . Пасля слова ці групы слоў, якія абазначаюць з'яву, падзёў, прадмет, імя чалавека ( пр і шче ), нярэдка ў слоўніку пазначаны вялікімі літарамі і лічбамі дадатковыя інфармацыя . Літары – імя ці імяны аўтараў манаграфій, а лічба – нумар старонкі ў кнізе, дзе пра энцыклапедычны артыкул ёсць некаторыя звесткі :

**БД** – Пётр Бараўскі і Аляксандр Дубіньскі . " Польскія татары . Гісторыя, абрады, легенды, традыцыі " , 1986 ;

**ЯТ** – Ян Тышкевіч . " Татары Літвы і Польшчы " , 1989 ;

**АМ** – Алі Міськевіч . " Польскія татары 1918-1939 " , 1989 ;

**Г** – Зыгмунт Глогер . " Старопольская ілюстраваная энцыклапедыя " . Т. 1-4, 1959 .

Паважаны чытач ! У надрукаваным тут слоўніку будучыя артыкулаў, якія пачынаюцца на літары " Ф ", " К ", " Ц " ( у наперадніх выпусках " Байрама " і ў наступным будучы надрукаваны назвы ўсіх артыкулаў ), вядома, могуць быць пропускі . Дасылайце свае прапановы, а яшчэ лепш – завершаныя артыкулы, а таксама паляпшаныя Вамі артыкулы, якія ўжо былі некім напісаны і друкаваліся ў " Байрама " як пробныя .



**Ф**, літара

**ФА**, назва літары " Ф "

**ФАДАК**, азэіс у Кіджэе

**ФАДЖАР**, малітвае перад узыходам сонца

**ФАДЖАР**, а л ь – Ф а д ж а р, 89-я сура з Кур'ана

**ФАЗЛЯЕЎ** Асфандзіяр, варшаўскі імам, АМ 62, 64

**ФАЙ**, усё, што мусульманін атрымлівае ад немусульман

**ФАКІР**, бядняк, вандроўны фокуснік

**ФАКІК**, багаслоў-законавед

**ФАЛ**, веражба, БД 201

**ФАЛ АБРАДАВЫ**, ф а л а б ж э н д н ы

**ФАЛ АЛІФНЫ**

**ФАЛ ХЭМЕЛАВЫ**

**ФАЛЯК**, а л ь – Ф а л ь а к, 113-я сура з Кур'ана

**ФАРД**, ф е р з, ф е р ц, пестункі і нормы паводзі

**ФАЛДЖЭЙ**, с ю ф к а ч, ф а л д ж ы, веражбіт, БД 200

**ФАЛЬШАВАЙНЕ**, Г, Т. 2 142

**ФАРЭ**, гл. Ф а р д  
**ФАСІК**, недастойны чалавек  
**ФАТВА**, гл. Ф і т в а  
**ФАТХ**, аль - Ф а т х, 48-я сура з Кур'ана  
**ФАЦІР**, аль - Ф а ц і р, 35 сура з Кур'ана  
**ФАТЫМА**, Ф а ц і м а, дачка Мухаммеда і Хадыджы  
**ФАТЫХА**, аль - Ф а т ы х а, 1-я сура з Кур'ана  
**ФЕДЖЭР**, лотр  
**ФЕЗІХЕ**,  
**ФЕРЦ**, гл. Ф а р д  
**ФЕРЗОН**, фіраун, фараон  
**ФЕРАЛЬНЫЯ ДНІ**, гл. Нешчаслівыя дні, ВД 202  
**ФЕТВА**, гл. Ф і т в а  
**ФІКХ**, ал - Ф і к х, правілы паводзін для мусульман  
**ФІЛКА**, мілла, таіфа, група людзей, якія прытрымліваюцца іншай думкі  
**ФІЛЬ**, аль - Ф і л ь, 105-я сура з Кур'ана  
**ФІННАРЫ І ФІССЕКАРЫ**, пякельны агонь, пракляцце  
**ФІРАУН**, гл. Ф е р з о н  
**ФІРАК**, пекла  
**ФІРДЭВС**, рай  
**ФІРЫШТЭ**, анёл, ангёл  
**ФІРЭІ**, гл. Ф і р э й  
**ФІРЭЙ**, элы дух, фірэй, дурны, вар'ят, ВД 199, 240  
**ФІРЭЙСКАЯ ХВАРОБА**, вар'яцтва, ВД 202  
**ФІТВА**, фəтəвə, фəтəə, ф у т ь ə, і ф т ə, тлумачэнне муфты  
**ФІТР**, ф і т р э, грошы, якія аддаюць мусульмане для мячэці ў Рамазан  
**ФРІДРЫХ ВІЛЬГЕЛЬМ ІІ**, прускі кароль, ВД 126  
**ФУРАК**, рака Еўфрат  
**ФУРКАН**, аль - Ф у р к ə н, другая назва Кур'ана  
**ФУРМАНСТВА**, возніцтва, раміэніцтва, АМ 70, ЯТ 220, 225, 227-239, 261, 268  
**ФУРС** Ян Уласавіч, бурмістр у Менску ў 1667-1687, ЯТ 227, 226, 262  
**ФУРУ** ал-Фікх, частка фікху  
**ФУТА**, частка адзення памерлага  
**ФЭЛЬЕМУ**  
**ФЭРЭЯ**, сукня, Г.Т.2 150  
**ФЭРЭЙ**, гл. Ф е р э й

## Х

**Х**, літара  
**ХА**, назва літары "Х"  
**ХА**, назва літары "Х", якая азначае цвёрды гук  
**ХАБАР**, а с а р, гл. Х ə д э f c  
**ХАБІБ**, прыяцель, любімы

**ХАБІБУЛІН** Сінатулло, варшавські імам і капелан у Войску Польськім  
у 1919-1921 гг., АМ 35, 157

**ХАБІЛ**, м. Кабіл і Хабіл

**ХАВАРЫ**, папличнік

**ХАВВА**, Е в а, першая жончына, жонка Адама

**ХАДД**, пакаранне за маральныя праступкі

**ХАДЖ**, х а д ж, паломніцтва ў святыя месцы

**ХАДЖЭЙ**, пілігрым

**ХАДЖЫ ГІРЭЙ**, хан, БД 42

**ХАДЗІДЖА**, м. Х а д ы д ж а

**ХАДЗІР**, Х і д р, Х і з р, Х о д а р а ц і, Х о д ж а Х і д р, персанаж паданняў

**ХАДЗІС**, х а д ы с ь, х е д ы с ь, х е д з і с, х а б о р, о с а р, паданне,  
аповесць пра словы і справы Мухаммеда

**ХАДЫДЖА**, Х о д з і д ж а, першая жонка прарака Мухаммеда

**ХАДРЭТ**, слова, якое мовіцца пры ўпаміненні імя Прарака

**ХАІ ДЭМІР**, фонетычная з'ява

**ХАІ СЕКТЭ**, адносна 9-ці адметных месц у Кур'ане

**ХАІД**, х а і з, месячнае ачышчэнне ў жанчын

**ХАЗБІЕВ Ч**, князь у ВКЛ

**ХАЗБІЕВ Ч**, журналіст, грамадскі дзеяч

**ХАЗФ**

**ХАЙБАР**, возіс на поўнач ад Меккі

**ХАЙР**, дабро, добры ўчынак

**ХАЙРУЛЛАГ**, слова, якое кажуць таму, хто чыкае

**ХАК**, права, слушнасьць

**ХАКІМ**, траццейскі суддзя

**ХАКК**, сапраўднасьць

**ХАЛАА**, х а л а л ь, х е л а л, дазволенае

**ХАЛВА**, прысмак, салодыч

**ХАЛЕК**, Стваральнік, Аллаг

**ХАЛІФ**, х а л ь ф а й, глава мусульман, манарх

**ХАЛІСА**, шостае неба

**ХАЛЬФЕЙ**, м. Х а л і ф

**ХАЛЯЛЬ**, м. Х а л а л

**ХАНАІЛ**, малітоўнік, ЯТ 297; БД 250, 251; АМ 102

**ХАНАР**, м. Х а м р

**ХАМР**, х а м о р, віно

**ХАН**, тытул, БД 227

**ХАНІФІТЫ**, староннікі ханіфіцкага мазгабу

**ХАНІФЦКІ НАЗГАБ**, рэлігійна-прававая школа

**ХАНБАЛІЦКІ НАЗГАБ**, рэлігійна-прававая школа, м. Г а н б а л і ц к і  
м а з г а б

**ХАНІФ**, прававерны чалавек, які вызнае аднаго і адзінага Бога

**ХАРАМ**, м а х з у р, забароненае, грэх

**ХАРУГВА**, Г. Т. I 100

**ХАРУГВЫ ТАТАРСКІЯ**, ВД 82-83

**ХАРУНЖАСТВА**, вайсковая акруга

**ХАРУНЖЫ ТАТАРСКІ**, ВД 208, 209

**ХАРЫМ**, неадчужаныя землі

**ХАРАДЖ**, а л - х а р а д ж, г о р а ч, пазямельны падаток

**ХАРУТ І НАРУТ**, анёлы, ангёлы

**ХАМР**, х а м о р, х е м р ы, віно

**ХАРУН**, гл. Г о р у н, біблейскі Аарон

**ХАСАН**, а л - Х а с а н, унук Мухаммеда

**ХАТУНКИШЫ**, кабета, жанчына

**ХАТЫБ**, х а ц і б, прапаведнік, вратар, імам кафедральнай мячэці

**ХАФІЗ**, чалавек, які ведае Кур'ан на памяць

**ХЕБІБ**, гл. Х а б і б

**ХЕДЖЫМ**

**ХЕДЗІС**, гл. Х а д з і с

**ХЕЙЙІЖ**, ачышчэнне жанчыны

**ХЕЛАЛ**, гл. Х а л а л

**ХЕЛАЛІКДУР**, облуда

**ХЕМРЫ**, гл. Х а м р

**ХЕТАР**, небяспека, гл. Х э т а р

**ХЕТЫМ**

**ХІДЖАБ**, гл. Ч а д р а

**ХІДЖРА**, а л - Х і д ж р а, перасяленне Мухаммеда і мухаджыраў з Меккі ў Мэдыну; пачатак мусульманскага летазлічэння

**ХІКАЕТ**, аповесць, аповяданне, гл. Х ы к а й е т

**ХІЛЬЯТ**, цэла, уласцівасць цэла

**ХІЗЬБ**, гл. Х ы з б

**ХІСБА**, кантроль за выкананнем норм Шарыяту

**ХОДЖЫ**, г о д ж а, вучыцель рэлігіі і ганаровая назва таго, хто здзейсніў паломніцтва ў святыя месцы

**ХОДЗЬКА** Ігнат, навуковец, ВД 240

**ХРЫСЦІЯНЕ**, АМ 150, 151

**ХРЫСЦІЯНІЗАЦЫЯ ТАТАРАЎ**, ( 1580-1582, 1609-1620 ), ЯТ 289, 294; ВД 39

**ХУД**, куранічны персанаж, гл. Г у д

**ХУД**, 11-я сура з Кур'ана, гл. Г у д

**ХУДАБІЙЯ**, а л ь - Х у д а б і й я, мясцовасць каля Меккі

**ХУДЖУРАТ**, а л ь - Х у д ж у р а т, 49-я сура з Кур'ана

**ХУЛЬЯ**, жалезное ярмо, кайданы

**ХУКУМ**, мудрае маркаванне



**ХУМЕ**, передача 20% здабычы на карысць дзяржавы  
**ХУР**, х у р ы і, г у р ы і, прыгожыя дзяўчаты ў раю  
**ХУРМАНОВІЧ** Гемід Абдул, старшыня згуртавання мусульман сталічнага  
горада Варшавы, АМ 30-40

**ХУРФ**, літара

**ХУСАЙН**, ал - Х у с а й н, уиук Прарока, гл. Г у с а й н

**ХУТБА**, х у т б е, пропаведзь ( казанне ) Імама ў пятніцу

**ХУТМА**, другое пекло

**ХУТЫНСКАЕ ХАРУНЖАСТВА**, БД 208

**ХЫ**, назва літары " Х "

**ХЫКАЙЕТ**, апавесць, апавяданне

**ХЫЛЯВЫК**, адыход, аддзяленне ад разумнага, правільнага

**ХЫЗБ**, х і з б, ( у Кур'ане 120 хызбаў )

**ХЫНЗІР**, свіння

**ХЭТАР**, гатар, хатар, небяспека

## Ц

**Ц**, літара

**ЦАБАН**, ч а б а н, авечка, авечы пастух, Г, Т. 1 221

**ЦАЛУН**, ц а л о н, пакрывае для памерлага

**ЦЕНЕШ ШЭГІДЗВІЧ**, князь на службе ў ВКЛ, БД 51

**ЦЕМІР ГОДЖА**, хан, гл. ў арт. З а л а т а я А р д а

**ЦІВУН**, тывонь, Г, Т. 1 246

**ЦІЖМЫ**, ц і ж э м к і, татарскі жаночы абутак, Г, Т. 1

**ЦІМУР**, эмір, Т а м е р л а н

**ЦІМУР-КУТЛУГ**, хан, ЯТ 124

**ЦІМУРЛЕНГ**, гл. Ц і м у р

**ЦЫСЯБ**, рахунак, справядача чалавека ў Судны Дзень

**ЦЭ**, назва літары " Ц "

**ЦЭНТРАЛЬНЫ ТАТАРСКІ КАМІТЭТ**, АМ 29

**ЦЮМЕН**, т у м е н, вейсковая адзінка - 10 тысяч воінаў, БД 211

**ЦЮРКІ**, роднасныя па мове народы

**ЦЮРКСКІЯ МОВЫ**

**ЦЯМУК ШЫМКЕВІЧ**, чаркескі князь на польскай службе, БД 65

**ЦЯЦІВА**, струна з быдлых кішок, Г, Т. 1 244

# ПРОБНЫЯ АРТЫКУЛЫ ДЛЯ ЭНЦЫКЛАПЕДЫЧНАГА ДАВЕДНІКА " ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЬШЧЫ "

( І ўсё тое, што іх цікавіць )

**АЛІДЫ**, ал - Алаві'а, ел - Алаві'йун, нашчадкі Алі ібн

Таліба - чацвертага халіфа, стрыечнага брата і зяця прарока Мухаммеда. Згодна з крыніцамі, у Алі было 14 ( ці 18 ) сыноў і 19 ( ці 17 ) дочак ад 8 ці 9 жонак. Найбольш вядомымі ў гісторыі аказаліся аль-Гасан і аль-Гусайн ад Фацімы, дачкі прарока Мухаммеда, і Мухаммад бен аль-Ганафі'а ад жанчыны з племя ганіфа. Менавіта гэтыя тры галіны прэтэндавалі на вярхоўную ўладу. Дзевяць з дванаццаці імамаў, прызнаных шыітамі - імамітамі, дала галіна аль-Гусайна ( імёны і час праўлення гэтых імамаў гл. ў артыкуле шыіты ). На працягу амаль ўсёй гісторыі Ісламу Аліды ці іх прыхільнікі вялі збройную і ідэалагічную барацьбу, адстаяваючы выключнае права рода Алі на імамат. Алідскі рух, які змагаўся за перадачу ўлады па спадчыне, перадаў вучэнне шыітаў, прапаведваюшых богаданасць ўлады імама. У ходзе барацьбы ў розных канцах халіфата ўзніклі імаматы на чале з Алідамі. Найбольшы поспех прыйшоўся на долю алідскіх дынастый ідрысідаў у Марока ( 789-926 ), Фацімідаў у Паўночнай Афрыцы, Егіпце і Сірыі ( 909-1171 ); Расідаў у Йемене ( з пачатку 9 ста 1281 г. ), Зайдзітаў у Табарыстане ( 863-64-928 ) і Йемене ( 1592-1962 ). Шматлікія нашчадкі Алідаў жывуць ва ўсіх мусульманскіх краінах. Яны маюць пераважным правам насіць зялёную чалму і звацца саййідамі ці шарыфамі. У вузкім значэнні Аліды - больш позняя назва ашчыны " крайніх " шыітаў - нусайрытаў ( аннусайры'а ).

С. Прозоры.

**АҮГУСТ III** ( August III Fryderyk ), курфюрст саксонскі ( 1733-1768 ) і

кароль Рэчы Паспалітай, сын і намеснік Аўгуста II. Нарадзіўся 17.10.1696 г. ў Дрэздэне, памёр 5.10.1763 г. Адзіны сын Аўгуста II і Хрыстыяны Эбергардыны Гегенцолерн. Быў выхаваны ў лютэранскай веры. Падарожнічаючы па Германіі, Францыі і Італіі ён тайна прыняў каталіцкую веру ў Белоні, хоць адкрыта прызнаў сябе католікам толькі ў 1717 г. ў Саксоніі. Маркуючы, што матывам перахода ў каталіцтва маглі быць спадзяванні на польскую карону і на шлюб з аўстрыйскай прынцэсай. У 1733 г., пасля смерці бацькі ён, нягледзячы на імкненне французскага караля Людовіка 15 зноў пасадзіць на трон караля Рэчы Паспалітай Станіслава Ляшчынскага, быў абвешчаны каралём часткай шляхты, але афіцыйна прызнаны каралём толькі на варшаўскім сойме ў 1735 г. Не маючы здольнасцей свайго бацькі, ён аднак пераняў ад яго імкненне да раскошы, па яго прыкладу меў багаты двор і трэцію вялікія сумы грошай на прыдбанне карцін і на ўтрыманне сваёй капэлы.

Кіраваўне дзяржавой даручыў сваёму міністру і фаварыту графу Генрыху Брулю. У 1741 г. Аўгуст III дзейнічаў супроць Марыі Тэрэзіі ў саюзе з Іспаніяй, Францыяй і Баварыяй, але заняпакоены поспехам прускага караля Фрыдрыха II, ужо ў 1742 г. памірыўся з Марыяй Тэрэзіяй. У 1745 г. двойчы пацярпеў паразу і толькі па Дрэздэнскаму міру (пач. 1746 г.) атрымаў сваю Саксонію, занятую Прусіяй. Пасля ўзнаўлення вайны ў 1756 г. ён, паводле тайнай дамовы з Аўстрыяй, зноў уцягнуўся ў вайну з Прусіяй, але быў атачаны Фрыдрыхам II ў лагеры пры Пірне з 17 тысячным войскам, якое павінна было здацца ў палон. Сам Аўгуст III уцёк у Кенігштэйн, а пасля ў Польшчу. Толькі пасля Губертсбургскага міру ён вярнуўся ў Дрэздэн, дзе і памёр.

### З энцыклапедычнага слоўніку Бракгаўза і Эфрона, т. 1, 1890.

---

Як і пры Аўгусте II татары пры Аўгусте III атрымлівалі землі ў каралеўскіх эканоміях. У 1754 г. была пацверджана каралеўская прывілея Яна III Сабескага, пры гэтым дзейнасць яе пашырылася на татар, якія жылі ў мястэчках Радзівілаў, чыя служба прыраўноўвалася да службы Рэчы Паспалітай. У 1733 г. ўтвораны ў саксонскай арміі другая татарская часць. Чымбай Мурза Рудніцкі (яму належалі мястэчкі Руднікі каля Новагрудка) першым з татароў атрымаў чын саксонскага генерал-маёра. Уланскае войска (т. Уланы) вызначылася ў вайне за аўстрыйскую спадчыну 1740-1748 гадоў у Сілезіі, Чэхіі, Маравіі, Саксоніі. У вайне паміж Прусіяй і Саксоніяй ў 1756-1762 гадах, нягледзячы на фармальны нейтралітэт Рэчы Паспалітай, многія часці адправіліся на фронт. Акрамя палкоў Рудніцкага і Аляксандра Мустафы Карыцкага ў Чэхіі і Саксоніі змагаліся за караля Аўгуста III і іншыя татарскія фарміраванні.

С. Думін

**АХВЯРЫ СУПРОЦЬ ЗГУБНАЙ ЗАСУХІ І ЗАЛІЎНЫХ ДАЖДЖОЎ**, а хварае чорным бараном і белым бараном прыносіліся бабярўскімі татарамі-мусульманамі яшчэ ў першай палове 20 стагоддзя. Гэта астаткі старога дымусульманскага культу, які існаваў у цюркскіх народаў да 11-14 стагоддзяў, а пасля быў крыху ісламізаваны. З мэтай выклікнення дожджу ў час працягтай, нярэдка згубнай для збожжа і агародніны, пешоў засухі татары прыносілі ў ахвяру чорнага барана. У пэўны дзень наднячоркам грамада татароў на чале з імамам ішлі на бераг ракі або ручая. Імам быў убраны ў джубу (сукану) падшўўкай на верх. На беразе ракі ці ручая, стаўшы родамі, мелі мелітву — тэкабір. Ахвярнага барана паварочвалі галавой на поўдзень і раззэлі. Пасля таго, як прачытвалі пэўную мелітву (дуа), мяса барана разрэзалі на кавалкі, пасля гатавалі і спажывалі на месцы (оўчыну барана кідалі ў ваду, а косці закопвалі).

Прынашэнне ахвяры белым бараном з мэтай спынення дажджоў і выклікання сонечнага надвор'я здаралася радзей. Абрад быў падобны як і ў час прынашэння ахвяры супроць засухі, розніца толькі ў тым, што барана рэзалі на пагорку, а пасля палілі яго цалкам. Паводле мусульманскай веры, можна прасіць у Аллага, каб Ён даў спрыяльнае надвор'е, толькі ахвяры жывёл – гэта шаменства. У час засухі і празмерных дажджоў пагроза ўраджаю была і ў гаспадарках хрысціян Беларусі – праваслаўных і католікоў. Маліліся ў цэрквах і касцёлах. Татары – мусульмане маліліся дома і цяпелі, ■ калі надвор'е не мянялася на лепшае, то маліліся і прыносілі ахвяру. Аказвалася так, што пасля ахвярапрынашэння (адпаведна, чорнага ці белага барана) надвор'е паляпшалася. Гэта і замацоўвала ў свядомасці людзей як дзейнасць ахвяры.

**П. Бараўскі, А. Дубіньскі**

**БАБУР** Зхірэддзін Мухаммед (1483–1530), падзішах Індыі, заснавальнік дынастыі Вялікіх Маголаў, якая правіла Індыяй з 1526 да 1658 года. Дзяржаўны дзеяч, палкаводзец, пісьменнік. Паходзіць з роду Цімурыдаў. Маці Бабур была дачкой правіцеля Ташкента Юнусхана. ■ 12-гадовым узросце атрымаў трон у Фергане. У 1495–1512 гадах вёў барацьбу за аднаўленне імперыі Цімурыдаў у Сярэдняй Азіі. У выніку міжусобіц быў выгнаны са сваіх уладанняў. У 1504 г. Бабур заваяваў Кабул (цяпер горад у Афганістане), адкуль некалькі разоў рабіў паходы з мэтай завалодаць Самаркандам і Ферганой. У 1525 г. ўварваўся ў Індыю і ў далейшым пашырыў сваю ўладу на большую частку Паўночнай Індыі. Бабур – вўтар больш за 100 газалей, каля 200 рубат, некалькі туюгаў, мяснэв, кіцці і фардаў. Вершы сабраны ў зборнік ("дыван"). У галюўным творах – "Бабур-намэ", які вылучаецца вялікім гістарычным і мастацкім вартасцямі, апавядаецца пра падзеі з 1493 да 1529 года, згадваецца побыт, моравы і звычай эпохі. Бабур напісаў таксама кнігу "Трактат аб арузе" (метрычнае вершаскладанне), аб юрыспрудэнцыі "Мубайн".

**БАРСУК** (*Meles meles*), млекакормячая жывёла сямейства куніцавых атрады драпежных звяроў. Паводле слоўніка Шыпавай слова б а р с у к цюркскага паходжання. Звер пашыраны ў Еўропе, Азіі. На Беларусі рэдкі від. Трапляецца па усёй тэрыторыі, акрамя Палесся, у лясках на сухіх глебах з глыбокім заляганнем грунтовых водаў, непадалёку ад закрытай вяды. Нору барсука разгалінаваная, з гнездавай камерай на глыбіні да 1,5 м. Футро малякаштовае. Тлушч барсука выкарыстоўваецца ў народнай медыцыне.

Даўжыня цела 62–88, хваста 12–18 см., маса 10–12 кг. Тулава ззеду шырокае, звужаецца да галавы. Лапы кароткія, масіўныя, з моцнымі кіпцорамі, прыстасаванымі для рыцця. Морда, шчокі, лоб белае з чорнымі палосамі, бакі шапаватыя з чорным. Актыўны ноччу. Полавае спеласць ў 2-гадовым узросце.

Гон у ліпені-жніўні. Прыплод ( 2-4 барсучанят ) у сакавіку-красавіку наступнага года. Карміцца жабамі, дробнымі грызунамі, паўзунамі, насякомымі, грыбамі, карэнішчамі раслін, ягадамі, жолудамі. Запас тлушчу восенню 3-4 кг. Зімовая спячка з лістапада да сакавіка. Барсук - жывёла, занесеная ў Чырвоную кнігу Беларусі. У мэтах захавання і павялічэння колькасці барсук у Беларусі неабходна ахоўваць месцы пражывання, павялічыць матэрыяльную адказнасць за разбурэнне нор.

Я.В. Нахавіч

**БІРУНІ** Абу-Рэйхан Мухаммед ібн-Ахмед аль-Біруні ( 4.10.973 - 13.12.1048 ) харэзмскі вучоны-энцыклапедыст. Пісаў на арабскай мове. Працы па матэматыцы, астраноміі, фізіцы, батаніцы, геаграфіі, этнаграфіі, гісторыі і храналогіі, гісторыі рэлігіі, філасофіі, літаратуры, вульгарнай геалогіі і мінералогіі. Упершыню вызначыў уздольную вагу мінералаў. У класічнай працы " Кніга для пазнання каштоўных камянёў " даў падрабязныя звесткі пра больш чым 50 мінералаў, рудаў, шкло, эмалі і інш. У " Храналогіі старажытных народаў " даў апісанне каляндарных сістэм арабаў, персаў, габрэяў, грэкаў і інш. Напісаў вялікую працу пра Індыю. Усяго вядома больш за 150 навуковых прац. У 1967 г. у Узбекістане ўстаноўлена Дзяржаўная прэмія імя Біруні ў галіне навукі і тэхнікі.

**БОГАБАЯЗНАСЦЬ** ( па-арабску *т а к в а* ), выражаецца ў асэнсаванні свайго абавязку і адказнасці мусульманіна. Усё што робіць мусульманін на гэтым свеце, ён упэўнены, што Аллаг спытае яго за перакананні, словы і справы. Мусульманін павінен на рабіць нічога, забароненага Аллагам і працаваць без ленасці. Усё сваё жыццё чалавек павінен адрозніваць дазволенае і забароненае, правільнае і памылковае, добра і зло. Усё гэта павінна рабіцца свядома і на падставе свабоднага выбару самаго чалавека.

**БРУКЛІНСКАЯ МЯЧЭЦЬ**, мячэць татарай-мусульман, продкі якіх паходзяць з Беларусі, Літвы і Польшчы. Знаходзіцца ў паўночнай частцы Брукліна -- раёна горада Нью-Йорка ў ЗША. Дзюмпарварховы цагляны будынак быў куплены татарамі- вернікамі ў 1907 годзе. Над будынкам пастаўлены паўмесяц, мінерэ-та няма. Дэйжыня дома 18 м., шырыня - 12 м. На першым паверсе размешчаны зала пасяджэнняў, офіс, пакой для мыцця памерлых, кухня, туалеты. На другім паверсе - зал для малення, падзелены фіранкай для мужчын і для жанчын. Для імама, калі чытаецца хутба, ёсць мімбар-узвышэнне. Пазначаны напрамак на Кыблу, якая знаходзіцца на поўднёвым усход ад Нью-Йорка. Імамам у Бруклінскай мячэці былі Мурзіч, Аліевіч, цяпер Александровіч. Малітвы ў мячэці гучаць

на арабскай мове, хутбу імам чытае па-англійску, па-беларуску і па-польску.

## І. Александровіч

**ГАГАУЗСКАЯ МОВА**, мове г а г а у з а ъ . Адносіцца да паўднёва-заходняй ( агузскай ) групы цюркскіх моў . Гагаўзская мова ( пераважна ў лексіцы і сінтаксісе ) падверглася значнаму ўплыву суседніх моў – балгарскай, рускай, молдаўскай і некаторых іншых . Асноўныя асаблівасці : наяўнасць працяглых галосных, дыфтангізацыя і йотацыя галосных верхняга і сярэдняга лад'ёму ў пачатку слова ; моцная палаталізацыя большасці зычных у суседстве з галоснымі пярэдняга рада, вольны парадок слоў у сказе, развітая саюзная сувязь і інш . Галоўныя дыялекты гагаўзскай мовы – чыдырлунгска-камратскі ( цэнтральны ) і вулканешцкі ( паўднёвы ) . Письменнасць на гагаўзскай мове ў СССР уведзена ў 1957 годзе . Алфавіт быў уведзены на базе рускай графікі , пасля абвешчання Малдовы самастойнай дзяржавай на падставе лацінскай графікі .

## Л. Пакроўская

**ГАГАУЗЫ** ( саманазва ), народ у Малдове ( 154 тыс. чалавек ), Украіне ( 32 тыс. ), Расійскай Федэрацыі ( 10 тыс. , Цюменская вобл. , Хабарайскі край , Масква , С.-Пецярбург ), у Казахстане, Узбекістане, Туркменіі, Беларусі, Латвіі, Эстоніі, Грузіі . У значнай ступені асіміляваныя іншымі народамі , гагаузы жывуць таксама ў Балгарыі , Румыніі , Грэцыі , Турцыі , Канадзе, Бразіліі . Размаўляюць на гагаўзскай мове . Письменнасць на аснове лацінскага алфавіта . Вернікі – праваслаўныя .

Гіпотэзы пра паходжанне гагаўзаў шматварыянтныя : ацюрэчаныя хрысціянцы хрысціянізаваныя цюркі ; балгары, якія перанялі цюркскую мову і інш . ■ Турцыі існуе сельджукская тэорыя, згодна з якой гагаузы – нашчадкі малаазійскіх туркаў, якія ў 13 ст. пад кіраўніцтвам султана Ізедзіна Кейнаўсе перасяліліся ў Дабруджу і разам з цюркамоўнымі куманамі ( полаўцамі ) паўднёварускіх стапаў заснавалі тут " Агузскую дзяржаву " . Да перасялення гагаўзаў з Балканаў у Расію ( Бесарабію ) яны складаліся з дзвюх груп : " Хасыл гагаузы " ( сапраўдныя гагаузы ) і " балгарскія гагаузы " . Хутчэй за ўсё, аснову гагаўзаў склалі цюркамоўныя качэўнікі ( агузы, печанегі , полаўцы ) . Еўрапейскія даследчыкі разглядаюць ў якасці верагодных продкаў гагаўзаў цюркамоўных протабалгараў, якія ў 670-я гады прыйшлі на Балканы з берагоў Волгі .

У 13 ст. нашчадкі гагаўзаў прынялі хрысціянства . Аднак звестак аб пашырэнні сярод вернікаў пераклада Новага Запавясту на цюркскую мову ( выданне біблейскага згуртавання ў Лондане з выкарыстаннем грэчаскага алфавіту ) няма .

У руска-турэцкіх войнах канца 18 – пачатку 19 ст. гагаузы выступалі на баку Расіі . Яны перасяляліся ў спустошаныя стэпы Паўднёвай Бесарабіі ,

переважно ў Бендэрскі і Ізмаільскі паветы. У 1861-62 гг. група гагаузаў пасялілася ў Таўрычаскай губерніі. Ш ходзе рэалізацыі сталыпінскай аграрнай рэформы частка гагаузаў у 1912-14 гг. перасялілася ў Казахстан. У гады калектывізацыі ( 1930-я гады ) група гагаузаў асела ва Узбекістане, якая для захавання грамадзянскіх правоў пісаліся балгарамі ( да гэтага часу гагаузы ў с. Мейскім Ташкенцкай вобл. лічаць сябе балгарамі ).

У 1959-1980 гг. колькасць гагаузаў на тэрыторыі былога СССР узрасла амаль на 60%. Аднак у 70-я гады прырост гагаузаў зменшыўся ў 2,5 разы ( у Малдове амаль ў 3 разы ) у параўнанні з 60-мі гадамі з прычыны асіміляцыйскай палітыкі рэспубліканскіх улад. У 1970-я гады траціна гагаузаў жыла ў гарадах, астатнія ў сельскай мясцовасці. На мяжы 1980-х гадоў адсотак гараджан павольшўся да 36%. Адносна ўстойлівае захавалася карыстанне роднай мовай ( у 1959 г. - 94,3%, у 1970 - 93,6%, у 1979 г. - 89,3%, у 1989 - 87,4% ), рускай мовай валодалі ў 1970 г. - 63,3%, у 1979 - 68%, у 1989 - 71,1%. Гагаузы слаба прадстаўлены ў сферы кіравання, абслугі, у навуцы, культуры.

Аснову традыцыйных заняткаў гагаузаў складалі жывёлагадоўля з перавагай авечагадоўлі і земляробства, якое спалучаецца з агародніцтвам і вінаградарствам.

Традыцыйнае жыллё складаецца з трохкамернага дома, з верандай ўсцяж, якая трымецца на слупах. Сцены пакояў упрыгожаны дыванамі пераважна з раслінным арнамантам, ручнікмі, ■ падлозе дывановыя дарожкі.

У канцы 19 ст. жанчыны вярталі палатняную кашулю, безрукаўную сукенку з фартухом. Дарэчы, жанчыны касцюм вялікай чорнай хустка. У зімовую пару вярталі сукенку з рукавамі, шарсцяную блузку і футравую безрукаўку. Абавязковыя атрыбуты жаночага касцюма звужаныя, бранзалеты, каралі, у тым ліку маніста з залатых манёт. Мужчынская вопратка: сарочка, шырокія шарсцяныя порткі, шырокі чырвоны пас, капялюш - летам, каракулевая шапка ( каўпак ) - зімой. У чабаной звычайная сарочка спалучалася з порткамі з аўчыны ( мешын ) аўнай знутры; футравая камізэлька і кароткая куртка з аўчыны ( кюрк ), часам дэкараваныя чырвоным ці зялёным узорам.

У народнай кухні аселях гагаузаў прасочваюцца многія рысы мінулага побыту ( у спосабах перапрацоўкі малака, захоўвання мяса, творагу, брынзы ў шкурцы і г.д. ). Важнае месца ў харчаванні займаў хлеб. З хлебачэннем, прыгатаваннем булок, праснакоў звязаны сямейныя святы і абрады. Улюбёная страва - слоеныя пірагі ( кырма ), начыненыя брынзай, залітыя перад выпечкай смятанай. Ласункам лічыліся пірагі са здробненым кавуном і салодкія пірагі на малаце і маладзіве. Асаблівае месца ў нацыянальнай кухні займалі крута наперчаныя падліўкі ( манжа ), закрашаныя з жывой кашкі і падсмажаныя з цыбуляй, і мяса, прыпроўленае памідорамі і перцам. На палудзень і вячэру ўжываюць і чырвонае хатняе віно. Абавязковы кампанент святочнага стала - квашаніна з галюй і ног жывёлы.

Традыцыйны гагаўскі абрад курбан ( вядомы з апісанняў сярэдзіны 19 ст ) спалучаўся з прыгатаваннем пшанічнай кашы ( бугур ) з ахвярным бараном

а таксама культ ваўка, які яшчэ захаваліся, дазваляюць прасачыць этнакультурныя сувязі гагаўзаў з аднаго боку з Балканскім светам, а з другога - з качавымі стэпавымі цывілізацыямі. У 1990 г. гагаўзамі Малдовы і іншых рэспублік СССР была прынята дэкларацыя аб утварэнні Гагаўзскай рэспублікі ў Малдове на тэрыторыі кампактнага пражывання гагаўзаў (цэнтр - Камрат).

З кнігі " Народы России ", М. , 1994.

**ГЛІНСКАЯ Анастасія** ( у замужжы Астрожская ), ( ? - да 1467 ), дачка князя Бoryса Іванавіча, Сямёна Іванавіча, альбо Фёдара Іванавіча Глінскага, жонка князя Івана Васільевіча Астрожскага, маці князя Канстанціна Астрожскага. Была вернай спадарожніцай свайго мужа. Падзяляла яго адданасць праваслаўю і патрыятызм. Пасля перамогі Івана Астрожскага над крымскімі татарамі ў 1454 г. пад Церабоўляй, калі з татарскага палону было выратавана 9 тысяч чалавек, у гонар гэтай падзеі збудавала манастыр у вёсцы Калодзежным ( да нашага часу не захаваліся ). Шмэт у чым спрыяла станаўленню незвычайнай асобы свайго сына Канстанціна, які ў далейшым стаў слаўным палкаводцам Вялікага Княства Літоўскага. Акрамя яго мела яшчэ сына Міхала і пяць дачок. Памерла рана, ненашмат перажыўшы мужа.

### І. Масляніцына

**ДЗІДА**, старажытная коліччая зброя; род лёгкага кап'я або пікі з металічным наконечнікам, насаджаным на доўгав цэў. Падобную паляўнічую прыладу называюць таксама дзідка, рагачіна. Паводле слоўніка Шыпавай слова д з і д а цюркскага паходжання.

**ЕДЗІГЕЙ**, Ілігу, Ідзіку ( 1352-1419 ), змiр Бела́й Арды з племя мангыт. Да 1396 г. стаў самастойным правіцелем міжрэчча Волгі і Яіка ( Урала ) і з'явіўся заснавальнікам Нага́йскай Арды, якая канчаткова сфармілася пры яго сыне Нурадзіне ( правіў у 1426-40 гг. ). Едзігей пачаў разам з Цімур-Кутлукам вайну з Тахтмышам. У 1397 г. Едзігей стаў галавой ( змірам ) залатавардынскага войска; у 1399 г. разбіў на Ворскле войска Вітаўта Вялікага і Тахтмышы. Пасля смерці Цімур-Кутлука ў 1399 г. Едзігей фактычна стаў галавой Залатой Арды, апошні раз аб'яднаў усе ўлусы Джучы. У 1406 г. Едзігей забіў Тахтмышы, які ўтабарыўся у Заходняй Сібіры; у 1407 г. арганізаваў паход на Булгар. У 1408 г. напаў на Русь, каб заставіць яе зноў плаціць даніну Залатой Ардзе, разбурыў шэраг гарадоў, ( Серпухаў, Дзмітраў, Растоў, Пераслаў, Ніжні Ноўгарад і інш. ), аблажыў Маскву, але ўзяць не здолеў. У час смуты 1410-12 гг. Едзігей страціў уладу



й ардзе і ўцёк у Харэзм, адкуль яго прагнаў гарацкі хан Шахрух у 1414 годзе. Забіты каля гораду Сарайчык адным з сынаў Тахтамышы.

Пра Едзігея ў нагайцаў і іншых цюркскіх народаў складзены шматлікія легенды, якія сабраны і выдадзены ў Татарстане асобнай кнігай – "Ідзігей".

**ІБН СІНА** Абу Алі ( латынізаванае Авіценна ( Avicenna ) ; каля 980 г. у с. Афшана каля Бухары – 18.6.1037 ), філосаф, уроч, прыродаадапедчык і паэт усходняга Сярэднявечча . Па паходжанні таджык . Пісаў на арабскай мове і фарсі ( дары ) – літаратурнай мове старажытных таджыкаў і персаў . Жыў у Бухары, Харэзме, Іране . Зрабіў вялікі ўплыў на развіццё арабамовнай і еўрапейскай філасофскай і навучовай думкі . Найважнейшыя творы : " Медычны канон ", " Кніга збавення " ( ч. 1-18 ), " Кніга ведаў " ( на мове фарсі ). Філасофскія погляды вучонага спалучалі матэрыялістычныя тэндэнцыі з тэалагі-ідэалістычнымі палажэннямі . Апіраючыся на філасофію Арыстоцеля і развіваючы матэрыялістычныя яе ідэі, прызнаваў аб'ектыўнасць, вечнасць быцця, непарушную сувязь матэрыі і руху . Пры вывучэнні прыроды адстойваў прынцып адзінства мыслення і доследных ведаў, але адрываў розум ад матэрыяльнага субстрату, сцвярджаў існаванне свету ідэй незалежна ад свету рэчаў . Аўтар прац па логіцы . Стварыў арыгінальную класіфікацыю навук, выклаў агульныя тэорыі па медыцыне, анатоміі, фізіялогіі, хірургіі, дыягностыцы . Даследаваў праблемы руху, інерцыі, паходжання жывёльнага свету . Філасофскія думкі выкладаў і ў паэтычнай форме ( вялікая " Касыда аб душы " і інш. ). Большасць вершаў на фарсі напісана ў форме рубая . Паззіі Ібн Сіны ўласцівыя афарыстычнасць, прастата . Аўтар філасофскіх апавесцей " Жывы, сын Неспакойнага ", " Пасланне пра птушку " і інш. Напісаў каментарыі да " Паэтыкі " Арыстоцеля, тлумачэнне вершаў арабскага паэта Ібн ар-Фумі . Герой таджыцкага, турэцкага, узбекскага і туркменскага фальклору .

**ІБРАГІМ** , 14-я сура з Кур'эна . Складаецца з 53 ваятаў . Назву атрымала ад імя Ібрагіма ( у габрэйскай і хрысціянскай літаратуры ад Аўраама, Абрама ) . Сура мекканская, складаецца з серыі кароткіх эпаземаў . Большасць з іх паходзіць з апошняга мекканскага перыяду . Аяты 39-43 , якія з'яўляюцца малітвай Ібрагіма, у якой дзякуе ён Богу за тое, што даў Ісмаіла і Ісхака ( Ізаака ) – магчыма медынскае ператварэнне мекканскага матэрыялу ; у Медыне прарок Мухаммед непасрэдна сутыкнуўся з габрэйскімі абшчынамі , што мусульманскай абшчыне прынесла шмат новых праблем .

Падобна як і ў папярэдняй суры ( Аль-Рад ) тут гаворыцца пра пасланнікаў, якіх Бог паслаў да розных народаў каб ім нагадаць, што прарок Ісламу " вывадзіў людзей з цямры да святла " ( аяты 2-6 ) . У апошнім яшчэ сцвярджаецца тэкстам, што ў Кур'эне ёсць пасланне, накіраванае да ўсіх людзей, " каб ведалі яны, што толькі Ён ёсць адзіны Бог, і каб памятавалі людзі, якія надзелены розумам і "

**КУКОЛЬ** (*Agrostemma*), род одногадовых травяністых раслін сямейства гвездзіковых. Паводле слоўніка Шыпавай слова к у к о л ь, цюркскага паходжання. Вядомы 3 віды куколі, пашыраныя ў Еўразіі. На Беларусі расце куколь п а с я ў н ы (*A. githago*). Трапляецца вельмі рэдка. Расце як пустазелле ў пасавах збожжавых культур, на папарах і чыгуначных насыпах. Цвіце ў чэрвені – ліпені. Народныя назвы ззяюльчын лён, тугаль. Насенне ядавітае (мае гліказід гітагін), дашешак яго ў муцэ небяспечны для чалавека і жывёлы. Лекавая расліна (мачогонны, адхарквальны, процілісны і кроваспыняльны сродак).

Мяккаваласістая расліна вышыняй 40–70 см. Сцябло вузлаватае, прамое, слабаголінастае. Лісце супраціўнае, лінейнае ці лінейна-ланцэтнае, вострае. Кветкі буйныя, 5-членныя адзіночныя, цёмна-ружовыя, часам белыя, у трубчастай з доўгімі зубцамі чашачкай. Люд – яйцападобная каробачка з 5 створкамі на верхавіцы. Насенне буйное, чорнае, вострабугрыстае.

### І. Мазан

**ЛЕБЯДА** (*Chenopodium*), род адна- і шматгадовых травяністых раслін і паўкустоў сямейства лебядовых. Паводле слоўніка Шыпавай слова л е б я д а цюркскага паходжання. Вядома 250 відаў лебяды, пашыраных на зямным шары, на Беларусі 16 відаў дзікарослых і 2 віды інтрадукаваныя. Харчовыя, кормовыя, лекавыя, тэхнічныя, інсектыцыдныя і дэкаратыўныя расліны. Некаторыя віды ядавітыя.

Расліны голая або пакрытыя мучністым налётам. Лісце чаргаванае, плоскае, часам надрэзана-зубчастае. Кветкі двухполыя, без прыкветнікаў, 3-, 5-, радзей 3-, 4-членным зялёным калякветніком, сабраны клубочкамі ў коласападобныя або мяцёлчатыя суквецці. Тычынак – 5. Плады – арэшкі з тонкім, пляўкавым каляплодніком. Насенне з цвёрдай, ламкай і бліскучай абалонкай. У некаторых відаў назіраецца гетэраспермія – утварэнне рознага (па памерах, форме і фізіялагічных уласцівасцях) насення на адной расліне.

Лебяды б е л а я (*Ch. album*). Маладыя парасткі спажываюцца ў ежу. Настой травы – процізапаленчы, абязбольваючы і заспакавальны сродак.

Лебяды ш ы з а я (*Ch. glaucum*). Лебяды г і б р ы д н а я (*Ch. hybridum*), з пахам дурнага яну. Выкарыстоўваецца ў народнай медыцыне (сродак ад рожы і вонкавы абязбольны сродак). Лебяды ш м а т и о с е н н а я (*Ch. polysperum*). Маладыя парасткі ядомыя. Выкарыстоўваецца ў народнай медыцыне (сродак ад галаўнога болю). Лебяды ч ы р в о н а я (*Ch. rubrum*). Маладая расліна ядомая. Лёгкі слабільны, змякчальны, абязбольвальны, процізапаленчы сродак. Лебяды г а р а д с к а я (*Ch. urticum*). Маладыя лісце спажываюцца як салата. Лебяды д у х м я н а я (*Ch. botrys*) з прыянным пахам. Выкарыстоўваецца ў народнай медыцыне. Засушаныя расліны – сродак ад малі. Лебяды ш м а т л і с т а я, або ж м і н д а (*Ch. foliosum*). Кветкавыя клубочкі шарэпадобныя, у пазухах верхняга лісця, сакаўныя, салодкія, ядомыя,

багатыя на чырвоныя фарбавальныя рэчывы. Лебядо добрага Генрыха (Ch. bonus-henricus), лёгкі слаблыны, процізапалены, процігісны, антысеп-тычны і абязбольвальны сродак. Рэдка на Беларусі трапляюцца Лебядо сценная (Ch. murale), Лебядо Шрэдэра (Ch. schraderaum), Лебядо смярдзючая (Ch. vulvaria), Лебядо клёналістая (Ch. acerifolium), Лебядо позняя (Ch. ficifolium), Лебядо шведская (Ch. suecicum), Лебядо бурокавая (Ch. fetosum).

## Дз. Трацякоў

**НАВАІ** (Алішэр Новаі) Нисамуддін Мір Алішэр (10.2.1441, г. Герат - 3.1.1501), узбекскі паэт, мысліцель і дзяржаўны дзеяч. З сям'і чыноўніка. Яшчэ юнаком Новаі стаў вядомы як паэт. Пісаў на персідскай, стараўзбекскай і таджыкскай мовах. Вучыўся ў Герате, Мешхедзе і Самаркандзе. Быў вучнем і сябрам паэта А. Джамі. У 1469 г. стаў хавальнікам пачаткі (мухардар) пры султане Хусейне Байкору - школьным сябры паэта. У 1472 г. атрымаў тытул эміра і стаў везірам. Памагаў вучоным, паэтам, мастакам, каліграфам. На свае сродкі будоваў ірыгацыйныя сістэмы, масты, школы, майстэрні каліграфіі і пераплёту. Новаі быў вялікім гуманістам свайго часу, змагаўся супраць сярэднявечага дэспатызму, схластыкі, выкрываў багаццяў, хабарнікаў, крывадушнасць духавенства. Зазнаў гоненне прыдворных вяльможаў. У 1488 г. пакінуў службу і да канца жыцця займаўся навукай і літаратурай. Напісаў каля 30 зборнікаў вершаў, вялікіх пэм, прэзідэнтных твораў і навуковых трактатаў, у якіх усебакова раскрыў духоўнае жыццё Сярэдняй Азіі 15 ст. У 1498-99 гг. склаў збор (каля 47 тыс. радкоў) сваіх вершаў у 4-х зборніках ("Дзівосы дзяцінства", "Рэдасці юнацтва", "Дзівосы сярэдніх гадоў", "Карысныя пароды старасці"), куды ўвайшлі вершы розных літаратурных жанраў: газелі (больш за 2600), касыды (оды), страфічныя і інш. У вершах Новаі філасофскі роздум, малюнкі прыроды, багаты гуканіс. Аснова лірыкі Новаі - думка пра чалавека як носьбіта добрачыннасці або злачынства. Вяршыня творчасці Новаі - "Пяцерыца" ("Хамсе") з пяці пэм: "Неспакой праведных" (напісана ў 1483 г.), "Лейлі і Маджнун" (напісана ў 1484 г.), "Фархад і Шырын" (напісана ў 1484 г.), "Сям планет" (напісана ў 1484 г.), "Іскендэраў мур" (напісана ў 1485 г.). Услаўленне навукі, разумнага кіравніка дзяржавы, любоў да бацькаўшчыны, павага да чалавека працы, барацьба за справядлівасць і шчасце народа - асноўныя ідэі пэм. Аўтар кнігі "Пяцерыца ўзрушаных" (напісана ў 1492 г.), прысвечанай А. Джамі; анталогіі "Збор вытанчаных" (напісаны 1491-92 гг.), дзе даў характарыстыку 336 паэтаў 15 ст., працы па тэорыі літаратуры "Вагі памераў" (напісаны ў 1494 г.), філасофскай алегорычнай пэмы "Новы птушак" (напісана ў 1499 г.), зборнік дыдактычных афорызмаў пра найлепшы лад чалавечага грамадства "Кяханы сэрцаў" (напісаны ў 1500 г.), 3 трактаце "Спрэчка дзвюх моў" (напісаны ў 1499 г.) тэарэтычна абгрунтаваў культурнае значэнне стараўзбекскай мовы (цюркі).

Наваі зрабіў вялікі ўплыў на развіццё не толькі ўзбекскай літаратуры, але і цыгурскай, туркменскай, азербайджанскай, турэцкай, татарскай і інш. літаратур. Газалі, цырыкі пазм Алішэра Наваі на беларускую мову пераклаў вядомы беларускі паэт Васіль Жуковіч.

**ПЛОЎ З БАРАНЫНЫ**, татарская страва. Паводле слоўніка Шыпавай слова п л о ў цюркскага паходжання. Мяса мыюць, аддзяляюць ад касцей, нарэзаюць дробнымі кавалачкамі (прадаўгаватымі або кубікамі велічыней з лясны арэх) абсмажваюць ў масле на патэльні, пакуль мяса не стане чырвона-жоўтага колеру. Кладуць на патэльні нарэзаную саломкай моркву і праз нейкі час нарэзаную паўкольцамі цыбулю. Усё гата абсмажыць, пакласці ў каструлю і наліць вады. Дадаць соль, перац, лаўровы ліст і заварыць. У атрыманы булён пакласці перабраны і прамыты рыс.

Булён павінен быць на 4-6 см. вышэй за ўзровень рысу. Закрываюць каструлю накрывкай і гатуюць на слабым агні. Плёў нельга перамешваць, бо рыс можа разварыцца і падгарэць. Калі ж булён выкіпіць, а рыс не даварыўся, то трэба лыжкай ці качалкай пратыкнуць ў адным-двух месцах да дна каструлі і ўліць кіпень (варатак). Накрыць каструлю і 20-25 хвілін варыць на слабым агні. Гатовы плоў, не мяшаючы, кладуць на вялікую талерку, падаюць на стол і кладуць кожнаму на асобную талерку. Норма produkтаў на 5 чалавек: 2 шклянкі рысу, 0,7-1 кг тлустай бараніны, 200-250 г масла, 100-125 г цыбулі, 125-150 г морквы, 3-4 шклянкі булёну, перац, 2 лаўровыя лісткі.

## Ю. Ахметзянаў

**ТАРПАН лясны**, дзікі лясны конь (*Equus gemellus silvaticus*), млекакормячая жывёла атрады няпарнакопытных. Паводле слоўніка Шыпавай слова т а р п а н цюркскага паходжання. Мяркуюць, што тарпан лясны з'яўляецца продкам некаторых парод свайскіх коней. Вылучаюць два падвіды тарпанаў: стэпавы (насяляў стэпы і лесастэпы Еўропы; поўнасю знішчаны ў 18-19 ст.) і ўласна лясны, які насяляў тэрыторыю Германіі, Польшчы, Літвы, Беларусі, меў меншыя памеры. На Беларусі тарпан лясны вядомы як аб'ект палявання і адлову з часоў неаліту. Быў нашыраны па ўсёй тэрыторыі, але ўжо ў 16-17 ст. статкі тарпанаў лясных засталіся толькі ў глухих лясных масівах, пераважна на захадзе Беларусі (впошнія асобіны дажылі да пачатку 19 ст.; у 1808 г. жывёлы з Белавежскай пушчы былі раздзелены мясцовым сялянам). Работа па ўзнаўленню тарпанаў лясных пачата ў 1930-я гады ў Польшчы; у Беларусі вядзецца з 1962 г. ў Белавежскай пушчы, куды завезлі 5 тарпанеподобных коней з Польшчы. Вышыня ў карку да 137 см., склад цела дужы, масць шэрая (мышыная) з чорнай палосай ўздоўж спіны, грывы і хвост чорныя.

А. Курскай

**" ТАТАРСЬКІ ТАНЕЦ "** , так даўней паялі называлі баявы татарскі строй . Корысталася гэтым прыёмам і армія сярэднеазіяцкага палкаводца Цімура ( Цімурленга ) . Перад боем войско строілася ў выглядзе лука, павернутага да непрыяцеля ўвагнутым бокам . Пасля гарцавання ( зачэпнага бою, які мог адбывацца з паядынку паміж прадстаўнікамі непрыяцельскіх армій ) уключаліся ў бой асноўныя сілы . Бой пачыналі коннікі , якія асыпалі непрыяцеля хмбрамі стрэл, лавінай кідаліся на рады ( шэрагі ) пяхоты ці конніцы праціўніка, а пасля, як бы зляканыя стойкасцю сваіх праціўнікаў, пачыналі панічнае адступленне . Уцягнуўшы сваіх праціўнікаў у праследаванне , у гэты час флангі конніцы татароў ахоплівалі, акружалі свайго непрыяцеля і пачыналі бітву з акружэным войскам . Вядомы шматлікія выпадкі , калі ўяўнае адступленне татароў пачынаў адзін з флангаў у той час, як другі фланг пачынаў акружэнне войска праціўніка .

Уяўнае адступленне цэнтральнай часткі войска, каб пасля перайсці ў наступ флангамі і акружыць войска праціўніка, вядома яшчэ задоўга да новай эры, напрыклад, бітва ў час Другой Пунічнай вайны ў 216 г. да новай эры каля паселішча Каны ў Паўднёва-Усходняй Італіі, калі войска Ганібала разбіла пасля акружэння ўдвая большую па колькасці армію Рыма . У 1242 г. войска Аляксандра Неўскага прымяніла прыём уяўнага адступлення цэнтра і ахопам з флангаў " кліна " ( " свінні " ) нямецкіх рыцароў і разграміла іх . " Татарскі танец " быў выкарыстаны ў 1399 г. ў бітве на Ворскле войскам Залатой Арды пад камандаваннем хана Цімур-Кутлук і цемніка Едзігеа супроць войска Вітаўта . Вядомы шматлікія выпадкі , калі " Татарскі танец " не даваў чаканых вынікаў . Военная псіхалогія тлумачыць, чаму ўяўнае адступленне праціўніка ўсё ж часта прыводзіць да трагічных вынікаў натхнёнага і ўпэўненага ў перамозе войска .

**ТУЛНА** , галубцы, татарская страва . Бяруць рыжыя качан капусты, каб лісты лёгка разлучаліся . Цвёрдыя часцінкі буйных лістоў зрэзаюць . Апусціць гэтыя лісты ў падсолены кіпень ( варэтак ) на 3-4 хвіліны, затым акінуць на сіта ( рэшета ) . Тлустую бараніну ці цяляціну з цыбуляй прапускаюць праз мясарубку . Затым дадаюць соль і перац і перамешваюць . Да мяса дадаюць вараны рыс, затым перамешваюць . На ахалоджаныя лісты капусты кладуць мяса з рысам загортаюць, надаючы галубцу прадаўгаватую форму . Затым галубец маюць у сырых яйкі ці шматуць сырым яйком . Галубцы злёгку падсмажваюць на гарачай патэльні . Затым кладуць ў неглыбокую пасуду ( у каструлю, вялікую патэльню ), затым заліваюць спецыяльна прыгатаваным булёнам, кладуць лаўровы ліст і ставяць тушыць ў печ ці духоўку на 30-40 хвілін .

Булён рыхтуюць так : распісваюць масла, кладуць нарэзаную цыбулю, моркву, памідоры або тамат-пюрэ і ставяць на агонь, праз нейкі час дадаюць загодзя прыгатаваны булён, вадку, соль, перац і смятану і гатуюць 10-15 хвілін . Гатовыя галубцы падаюць па перы ў талерцы .

Норма продуктів на 5 чоловік : 1 кг капусти, 0,7 кг мяса, 125 г рису, 100 г цибулі, 50 г розпушеного масла, 100 г сметани, 1 шклянка булону, 1 яйце, 50 г моркви, 1 лавровий листок і перець.

Ю. Ахметзянов

**ХАМЗА** Хакім-Зода ( псевдонім Ніязі ; 6.3. 1889, с. Коканд - 18.3. 1926 ), узбецький поет, театральний діяч, композитор і актор. Засновальник узбецької совєцької літератури, національної драматургії і театру Народний поет Узбецької ССР ( 1926 г. ). Член КПСР з 1920 г. З сям'ї доктора. У 1915 г. організовує у Коканді поупрафесійну театральну трупу. Створює у Фергані ( 1917 г. ) перший узбецький совєцький театр, з яким виступає на фронтах громадянської війни. Радісно вітає Кастричніцкую революцію. Друкувався з 1914 г. Автор збірок вершів " Чирвоная кветка " ( 1916 г. ), " Ружовая кветка " ( 1916 г. ). У п'єсе " Атручанае жыццё " ( 1916 г. ) закликає до освіти, викриває цемноту баяв. Шлях узбецьких працюючих до революції показує у драмі " Бай і паробак " ( написана ў 1918 г., опублікована ў 1949 г. ). У комедії " Хітрыкі Майсары " ( поставлена ў 1926 г., опублікована ў 1939 г. ) розка висміює духовенство, у бытовій драмі " Таямніца паранджы " ( написана ў 1927 г. ) заганяє байсько-феодалаўнаго ладу - земленасць дзяўчыны ад волі жорсткіх бацькоў. Актуальнасць проблематики, вострая конфліктнасць, динамічність стилю - риси драматургії Хамзы. Вивчає і збирає узбецький фольклор, удосконалює національні музичні інструменти. Автор багатьох пісень ( слова і музика ). Іменем Хамзы названі Узбецькі академічний театр.

Бел. СЗ, т. 11.

**ЮСУФ**, 12-я сура з Кур'яна. Складаецца з 112 аятов. Назва ад імя Юсуф ( Іосіф ), якое ўпамінаецца ў пятым аяце, апавядаецца аб Юсуфе ў змесьце ўсёй суры. Гэта адна з познамоўканскіх сур. Складаецца з аповесці аб Юсуфе, сыне Якуба ( Якуба ). У Бібліі, у першай кнізе Мусы ( Мойсее ) - Быццё, главах 37, 39 да 46 расказана пра жыццё Іосіфа, сына Ізраіля ( Якуба ), а таксама ў габрэйскай рабіністычнай літаратуры, познагабрэйскай апакрыфічнай легендзе. Увесь гэты матэрыял быў яшчэ перапрацаваны ў вуснай творчасці. Юсуф з'яўляецца сімвалам справядлівага чалавека, які мае схільнасці да граху і не стрыманы на крыўднае слова, змог стрымаць сябе, пайсці па " дарозе Бога " і прабачыць крыўды, якую яму ўчынялі.

Ю. Вялюгіч

**ЯКШЫЧ ГАННА**, у замужжы Глінская (? – пасля 1547 г.), прадстаўніца беларускай шляхты татарскага паходжання. Жонка князя Васілія Львовіча Глінскага, маці князёў Юрыя, Івана, Міхала Глінскіх, а таксама Вялікай княгіні Маскоўскай Алены Глінскай і яе сёстраў Настасіі, Марыі, бабка Івана IV Грознага. У 1507 г. пасля гэтак званага мяцяжу Глінскіх выехалі з мужам і ўсёй сям'ёй з Вялікага княства Літоўскага ў Вялікае княства Маскоўскае. Пасялілася ў Мядні, падаранай Глінскім Васілём III. Да 1522 г. ўдадзена. Пераехала з дзецьмі ў Маскву. У 1526 г. выдала замуж за Васілія III сваю дачку Алену, што садзейнічала хуткаму ўзвышэнню ўсёй сям'і. З 1533 г., пасля смерці Вялікага князя Маскоўскага і аб'яўлення Алены Глінскай рэгенткай пры малалетнім Іване IV, знаходзілася пры княжэскім двары. У 1538 г. страціла сваю каранава-ную дачку, памёршую ад невыядамай хваробы. Разам з сынамі Міхаём і Юрыем імкнулася не толькі ўтрымаць сваё высокае становішча, але і дабрацца да ўлады. Жорстка распраўлялася з палітычнымі супраціўнікамі. Дзейнічала ад імя юнага Вялікага князя. Была адной з ініцыятарак каронацыі Івана IV шалкай Маномаха і прыняцця ім 16 студзеня 1547 г. царскага тытула. Пасля гэтай акцыі стала аказваць на Івана IV яшчэ большы ўплыў. Атрымала ад яго ў дар вялізарныя зямельныя ўладанкі на правах удзельнага княства. Разам з сынамі Міхаём і Юрыем, адцягніўшы цара на другі план, займалася справай Вялікай палітыкі.

На думку расійскіх даследчыкаў, ўлада Глінскіх рабіла становішча ў краіне больш складаным, бо "яны рабавалі казну і абкладалі гараджан цяжкімі грашовымі паборамі".

Летам 1547 г., калі ў Маскве ад засухі пачаліся пажары, адбыўся мяцеж гараджан супраць Глінскіх (26 чэрвеня 1547 г.), Ганну Якшыч абвінавачалі ў гарадзействе, жор, быццам бы, стала прычынай пажараў. Пад час мяцяжу былі забіты сын Ганны Юры і разрабаваны яе двор у Маскве. 29 чэрвеня 1547 г. натоўп рушыў да сёла Вараб'ева, дзе, спыніўшыся перад царскім палацам, патрабавалі выдаты Ганны Якшыч і яе сына князя Міхала, якія, быццам бы, хаваліся ў царскіх палатах. Радушнымі мерамі Івану IV удалася падавіць мяцеж. Але Глінскія былі адхілены ад улады. Падрабязнасці апошніх гадоў жыцця Ганны Якшыч невыяслены.

# У НАС ПЫТАЮЦЬ, З НАМІ РАЯЦА, НАМ ДАЮЦЬ ПАРАДЫ

**Равіль** з Менска просіць патлумачыць, чаму ў рускай літаратуры, калі ідзе гаворка пра мусульманскую веру, мусульманскіх святароў, ужываюцца словы, адметныя ад тых, якімі карыстаюцца аўтары артыкулаў у "Байраме". Напрыклад, па-руску муфтый, а ў нашым часопісе муфтый, адпаведна муэдзін - мязіт, Рамадан - Рамазан, жый - жый і г. д.

**Адказ.** Сапраўды, такая розніца ёсць. Мы друкуем гэтыя словы не так, як іншыя, бо ў нас ужо 500 гадоў існуе такая традыцыя. Прадугледжана, што асноўная інфармацыя будзе змешчана ў артыкулах пад нашай традыцыйнай назвай, але будучы кароткія звесткі і пра іншыя назвы тых жа паняццяў. У наступным "Байраме", у раздзеле "Пробныя артыкулы з энцыклапедычнага даведніка "Татары Беларусі, Літвы і Польшчы" будзе больш наглядна аб гэтым растлумачана. Дзякуй вам, Равіль, за слушнае пытанне.

**Хасень** з Навагрудка, шафёр, пытае: "Ці можна здаваць экзамен па татаразнаўству, калі не на ўсе пытанні можам адказаць? Я бяру прыклад са сваёй шафёрскай практыкі. Не першы клас я, відаць, ніколі не змагу здаць і шафёрам першага класа не стану. За гэта мяне ніхто не папракне, хіба што жонка ў бліжэйшым гуморы можа зачэпіць. Калі ж я буду старацца, каб на першы клас выцягнуць экзамен па татаразнаўству, то можа ніколі і не падрыхтуюся. Дык можа можна здаваць іспыты хоць на "травчок"?"

**Адказ.** Думаем, што Хасень мае рацыю. Можа толькі варта назваць тыя нумары-пытанняў, якія надрукаваны ў "Байраме" № 3 за 1995 год, найбольш складаныя для чалавека. ■ наступных нумарах "Байрама" мы надрукуем кароткую, але самую неабходную інфармацыю па гэтых пытаннях.

**Франя Пружынская** з Менска пытае аб тым, ці праўда, што татары ведаюць нейкія сакрэты, нейкія словы, каб гуркі, цыбуля і морква раслі ў агародзе смачныя і вялікія. Жыве Франя на месцы былых татарскіх агародаў, ды і бабуля яе памятала, як ахвотна кулялі яе бацькі татарскую гародніну.

**Адказ.** Праўда, сакрэт быў і ёсць ў тых, хто яго яшчэ не страціў. Вясною і ўлетку трэба працягнуць з узыходам сонца, сказаць "Бісмі Ар-Рагім ар-Рагім", памыцца, памаліцца, папрацаваць ў агародзе, прыгатаваць страву для сямі і пад'есці як з мёдам, зноў папрацаваць ў агародзе, затым памыцца, памаліцца, паесці і да заходу сонейка працаваць ў агародзе, затым памыцца і памаліцца, пакарміць хатніх, падрыхтаваць да наступнага дня, памаліцца ноччу і спаць да ўзыходу сонейка. Думаю, што хрысціянкі павінны чытаць свае малітвы-пацярры, а ўсё астатняе - як і татаркі-агародніцы. А ці будзе добры ўраджай, дык гэта залежыць ад Бога. Толькі без працы можа вырасці багаты ўраджай - пустазеля.



**Татарка з Рэчыцы – Алсу** піша нам : " Родам я з Татарстана . Замужам за рускім , з якім пазнаёмілася даўно , калі ён быў курсантам у афіцэрскім вучылішчы ў Казані . Жыць прыйшлося ў розных , як кажуць , кропках . Дачка і сын сяк-так ведалі татарскую мову , але цяпер яны жывуць далёка ад нас . Мой хворы муж і суседка заўважылі , што я гавару сама з сабою , гавару на татарскай мове . Знаёмы мужа казаў , што па радыё ён чуў перадачу , як яму здаецца , на татарскай мове . Вельмі прашу вас паведаміць мне , на якой частаце і калі я магу пачуць мілую мне мову .

У рэдакцыі " Байрама " пакуль што няма такіх звестак . Калі хто з казанскіх татар хоча дапамагчы сваёй землячцы , то прыйшліце нам ліст на адрас " Байрама " , ■ мы паведамім для Алсу-ханум і іншым татарам .

**Амурот з Ляхавішчыны** пытае : " Ці праўда , што Рыгор Барадулін напісаў верш пра беларускіх татароў ? Ці можна купіць часопіс ці кнігу з гэтым вершам ? "

**Адказ.** У 1995 годзе ў выдавецтве " Мастоцкая літаратура " выйшла прыгожа аформленая кніга паэзіі народнага паэта Беларусі Рыгора Барадуліна . Назва " Евангелле ад мамы " . Як заўсёды і ў гэтай кнізе паэта спалучаюцца мудрасць і харэство . На 126 старонцы надрукаваны верш " Беларускія татары " . Можавашчэ дзе-небудзь гэтая кніжка ёсць ў продажы , спяшайцеся купіць . Калі ўжо няма , то пачытайце гэты верш ( як і іншыя ) у бібліятэцы . Упэўнены , што многія з гэтага зборніка вы захочаце вывучыць на памяць , у тым ліку і верш пра татароў . Апошнія радкі гэтага верша трэба прыняць для кіраўніцтва :

■ножцеся і пладзіцеся ,  
Вы нашы .  
Соям алейку !

**Адам Шчанснловіч з Гродзеншчыны** раіць : " Дзяляюся працаваць ў Акадэмічнай бібліятэцы , у аддзеле рэдкай кнігі . Пакуль мне падбіралі патрэбныя кнігі , я цікавіўся выстаўленымі на паліцах старымі выданнямі . Мяне зацікавіла шматтомнае выданне на польскай мове – " Касцельная энцыклапедыя " . Вельмі здзівіўся , што там надрукаваны даволі вялікія дзедкі пра розныя веравызнанні і тым ліку пра габрэйскае і мусульманскае . Вось тут я і падумаў , ■ можа і ў нашай энцыклапедыі трэба надрукаваць артыкулы пра габрэйскую і хрысціянскую веру , бо наўрад ці можа наш татарын-мусульманін купіць кнігі па хрысціянскай і габрэйскай веры , каб з суседзямі-іншавярцамі лаводзіць сябе толерантна – спакойна , зычліва , павіншаваць іх са святам і пажадаць іх сям'ям дабрабыту і шчасця " .

**Адказ.** Абцяжам перадаць з нашымі знаёмым мусульманскай веры , а артыкулы , ■ якія выражым друкаваць , напросім напісаць хрысціянскіх і габрэйскіх святароў

## УСХОДАЗНАВЕЦ З ВАЎКАВЫСКАГА ПАВЕТА

( знаходка Алеся Баркоўскага )

Рыла Максіміліян Станіслаў нарадзіўся 31.12.1802 г. ў Падароску ў сям'і збяднелага шляхціца. Спачатку вучыўся ў Лыскава, у школе Ваўкавыскага павета, затым у Полацку ў Езуіцкай акадэміі, якую скончыў са ступенню магістра філасофіі. Медыцыну вывучаў у Вільні, філасофію – у Рымскім калегіюме. 29.12.1833 г. стаў святаром. Зацікавіўся блізкім Усходам, вывучыў арабскую мову. У 1836 г. быў у Ліване, як візітатар рымскага папы Рыгора ХVІ ў Іерусаліме сустракаўся з Юльёшам Славацкім. У 1837 г. ў турэцкай і курдскай вопратцы здзейсніў падарожжа ў Дамаск, дасягнуў рэк Еўфрат і Тыгр. Там праводзіў археалагічныя даследаванні, вэ знайдзеныя экспанаты перадаў у Ватыкан. У 1839 г. быў у Бейруце. У 1848 г., як знаўцу арабскай мовы, яго накіравалі ў Судан для заснавання місіі. У Хартуме ён набыў пляц (участак зямлі), але 17.6. 1848 г. памёр. У 1900 г. перапахаваны ў Каіры.

Польскі бібліяграфічны слоўнік.

Т. 33, 1991–1992.

## СИЛА ЯК АРГУМЕНТ

Можна быць небяспечным нават паранены, загнаны ў кут заяц. Што ўжо казаць пра ваяўнічы народ, які рашыўся ўступіць ў няроўную схватку, адстаяць сваё права на самавызначэнне?

Сіла, якой аддалі загад забіваць, супакойвае сваё сумленне тым, што чачэнскія баявікі – усяго толькі бандыты. Штосьці падобнае мы ўжо чулі, калі ішла афганская вайна (праўда, вайной яе тады не называлі). І пакуль расійскія інтэлектуалы дэлець парламенцкія партфелі, бравы ваяка ў спортыўнай шапачцы заяўляе з Першамайскага: "Робітаем всімаі видами оружия".

Зброя заўсёды была іх самым пераканальным аргументам – і ва ўнутраных справах, і ў знешніх. Яшчэ з Венгрыі і Чэхаславакіі. З Вільнюса. Навошта перамовы, уступкі і кампрамісы, калі ёсць ўзброены спецыяльна падрыхтаваны кантынгент? Калі механізм падаўлення даўно адладжаны і ў добрым рабочым стане? Калі так званая сусветная супольнасць, здольная падняць лямант з-за аднаго арыштаванага псіхедысідэнта, будзе толькі паціскаць плячыма і спасылацца на недахоп інфармацыі пры тым што знішчаецца цэлы народ?

Ну а як же: дипломатія... Чнутражня справа... Дзяржава, якая не пакінула звычкі навязаць народам сваю сістэму каштаўнасцей і свой лад мыслення, энэй і энэй дэманструе свету сваю пагрозлівую сутнасць. "Вот мы якія. С намі шуткі плохі..."

Не забудзьце: яны расстрэльвалі з танкаў уласны парламент. Яны зраўняюць горад з зямлёй, ■ потым кінуць мільярд на яго аднаўленне. Яны пакладуць сваіх сыноў, в тым, што ўцалелі, на чэпцы ўзнагароды. Яны ніводнага разу ў афіцыйных навінах не казалі пра палітычныя патрабаванні тэрарыстаў, затое паспешаліся раструбіць пра расстрэл дагестонскіх старэйшын, што малаверагодна.

Што на гэты раз у эпіцэнтр супроцьстаяння трапіў Дагестан - невыпадкова. Дагестан як верны васал аб'ектыўна стаіць на шляху вызваленчай барацьбы суседзяў-чачэнцаў. Там, вядома ж, таксама розныя настроі і рознае стаўленне да падзей. Адзіная інфармацыя, што прабілася да нас праз фільтры цензуры - гэта просьба дагестанскага ўрада прапусціць баевікоў разам з заложнікамі ў Чачню. Але і гэта зроблена не было. Вельмі ж яно спэкулява - эаціснучь ў вогненнае кола і ляснучь ўсю чачэнскую вайсковую эліту, якая так неабачліва "падставілася", "Супольнасць", як заўсёды, прамаўчыць або памахне пальчыкам на антыгуманную з'яву тэрарызму. Дэмакраты абзвучае, калі вызначаеца з пасадамі. Праваслаўная царква з пачуццём выканага абавязку адслужыць паніхіду па "невінна убітых". Марыянэтачны кіраўнік Чачні каторы раз нашта скажа перад камерамі. Праз тыдзень-другі ўсе зробіць выгляд, што нічога страшнага не адбылося...

Мабыць, эяць Дудоева разлічвае на цуд, калі вырашыў паўтарыць будзёнаўскі фокус з заложнікамі. Цуду не атрымалася, толькі кроў і бяда. Чужыя жыцці - занадта вялікі козыр, каб яго можна было выкладваць раз за разам. Тым болей, калі маеш справу з грубай, самаздаволенай сілай і маральным выроджэннем.

Адно ў казках чужую бяду разводзяць рукамі. Санкцыянаваная Масквой бойня ў Першамайскім - кашмар нават для старонніх назіральнікаў, якімі мы, здавалася б, павінны сябе адчуваць. А хто звярне ў сэрцы мацяроў-чачэнак? Што робіцца ў душах людзей, якія для адных - барацьбіты за свабоду, а для другіх - проста злачынцы? ■ сказала б, што гэта эмагеры за свабоду, якіх абставіны вымушаюць становіцца злачынцамі. Гэтыя абставіны - палітыка і тактыка расійскіх уладаў. Абвал тэрэктаў яны выклікалі самі - што б пасля ні таварылі і чым бы ні апраўдваліся. А што яны энэйдуць апраўданні - можна не сумняваюцца..

Галіна Коржанейская

З газеты "Літаратура і мастацтва"

# " РУСКІ КАШМАР " ВАЧЫМА БРЫТАНСКАГА ЖУРНАЛІСТА

Пра тое, што адбываецца ў Чачні, большасць беларусаў даведваецца з расійскіх інфармацыйных крыніц. Звычайна ў праграме навін яны абмяжоўваюцца пералікам стратаў з абодвух бакоў і выказваннямі, " як федэральныя войскі наводзяць у рэспубліцы парадок ". Што ж сапраўды там адбываецца ?

Нядаўна я праглядаў англійскі тэлеканал BBC і мне пашэнціла паглядзець перадачу, дзе брытанскі журналіст Ангус Роксбург паказвае і распавядае пра тое, што ён бачыў у Чачні. " Russian Nightmare " ( Рускі кашмар " - так называецца фільм ) пабудаваны на рэальных фактах і сведчаннях людзей, з якімі непасрэдна размаўляў журналіст.

Размова пачынаецца з чачэнцам, які спрабаваў супрацоўнічаць з рускімі ўладамі. Як вядома, сталіца Чачні Грозны кантралюецца федэральнымі войскамі, але што гэта за кантроль, становіцца ясна пасля. " Уначы Грозны, відаць, адзін з самых небяспечных гарадоў у свеце, - кажа суразмоўца. - Але не столькі шкоды прыносяць снайперы-дудаеўцы, як рускія вайскоўцы. Яны напівваюцца і пачынаюць страляніну, часта паміж сабою! Над імі няма ніякага кантролю. Як пасля гэтага можна ім давяраць ".

Сапраўды, пасля таго, што зрабіла рускае войска з Грозным, нават мясцовае рускае насельніцтва варажэ ставіцца да " вызваліцеляў ". У тых, хто застаўся ў жывых, да канца дзеён застанецца ў памяці бамбардзіроўка рускай авіяцыяй Грознага ў снежні 1994 г. Гісторыкі лічаць, што гэта была самая жорсткая бамбардзіроўка пасля Другой сусветнай вайны. У выніку " устанавлення канстытуцыйнага парадку " горад застаўся ўшчэнт разбураны, а руіны будынкаў жыхары называюць " рускай гуманітарнай дапамогай ".

Я не бяруся апісваць стан маці- чачэнкі, якая расказвала брытанскаму журналісту пра тое, як падчас бамбардзіроўкі бомба патрапіла ў яе дом, забіўшы шасціх дзяцей. Двое засталіся жывымі - адна дзяўчынка параненая всколкам у пазванок, другя - у пах і ніжнюю частку жывата.

Ангус Роксбург сустракаўся таксама з хлопчыкам Жэнем, на вачах якога год таму забілі ягонага дзядулю, " Мы ішлі па вуліцы, - кажа ён, - калі раптам наляцелі самалёты. Дзядуля супакойваў мяне, што яны на будыць бамбіць, але пачал падаць бомбы " Хлопчык паспеў адбегчы і схавалася, а дзядо нечымесцы забіла всколкам. Для Жэні гэта была вялікая псіхалагічная траўма. Брытанскі журналіст перабірае ў руках всколкі ад розных снарадаў, а Жэня тлумачыць яму, з якой гарматы яны былі пушчаныя і што яшчэ са зброі можна

энайсці на вуліцы.

Вельмі здзівіла аўтара і географія бомбавых удараў. Перад аб'ектывам праплываюць шыкоўныя асобнякі некаторых прамескоўскіх уплывовых асобаў. Будойнікі, якія працуюць у рамках праграмы па аднаўленні Грознага, ужо каторы дзень не працуюць з-за таго, што няма сродкаў і матэрыялаў на дом для ветэранаў. У той жа час яны паказалі на дом міністра будаўніцтва Чачні. Гледзячы на яго катэдж, застаецца толькі парадавацца за міністра. Але, каб паказаць, што дзяржава рупіцца і пра простых люд, яна выдала Таіце Абубакаравай, жыхарцы Грознага, за ўшчэнт разбураны дом аж 1.000.000 рублёў.

Нельга казаць, што гэта вайна – вайна паміж рускім і чачэнскім народамі. З простага насельніцтва гіне столькі ж чачэнцаў, колькі і рускіх. Рускія жанчыны, якія сабраліся вакол журналіста, гаварылі, што ніхто нікога не прыніжаў і не крыўдзіў – і рускія, і чачэнцы жылі як добрыя суседзі. Але пасля ўводу "акупацыйных войскаў" (так яны называлі федэральныя войскі) адносіны паміж нацыянальнасцямі моцна ўскладніліся.

Вайна – гэта смерць, для якой няма розніцы, якой ты нацыянальнасці. Камера аператара паказвае могілкі: чачэнскія побач з рускімі. У асобных месцах ляжаць кучы непахаваных целаў. Палове з іх ужо разлажыліся. Пахаваць іх належным чынам няма магчымасці – адсутнічаюць сродкі, а родныя не могуць ідэнтыфікаваць целы, бо яны да непазнавальнасці пашкоджаныя. Для таго, каб людзі маглі знайсці парэшткі сваіх блізкіх, створана спецыяльная недзяржаўная група. Яе ўзначальвае Хусейн Хамідаў. Ён пачаў сваю дзейнасць, калі з дому выйшлі два яго сыны і больш не вярнуліся. Праз некалькі дзён ён выцягнуў іх трупы з ямы, дзе былі заваленыя мёртвыя. Пасля ён знайшоў яшчэ 66 такіх ямаў, дзе знаходзілася каля 800 целаў. Не многіх з іх былі сляды катаванняў. Хамідаў паказаў труп жанчыны з адрэзанай галавой, вочы і рот былі заклееныя пластырам.

Як "кантралююцца" Грозны рускімі войскамі, шмат яшчэ змогуць расказаць канцэнтрацыйныя лагеры ("фільтрацыйныя пункты", як называюць іх расійскія ўлады і, у прыватнасці, спадар Лобаў, афіцыйны прадстаўнік Масквы ў Чачні, які адобрыў існаванне такіх цэнтраў). У такім месцы чалавек можа быць каля месяца без усялякіх абвінавачванняў толькі за тое, што ён чачэнскай нацыянальнасці. Брытанскага журналіста не пусцілі ўнутр лагера, але ён знайшоў чалавека, які пабываў у "фільтрацыйным пункце". "За кожным замкаваны свой кат, а у кожнага ката – свой спосаб катавання, – гаворыць Ібрагім. – Напрыклад, майму пяросы. Мне паміж пальцаў на руцэ ўстаўлялі алоўкі ці што-небудзь падобнага кшталту і потым сціскалі рукі... Потым яны білі мяне токам, аблівалі холаднай вадой і пачыналі ўсё спачатку. Яны ў мяне неват нічога не пыталіся – усё рабілі толькі дзеля катавання".

Дзавялося Ангусу Роксбургу сустрэцца і з Джахарам Дудаевым, які заявіў, што будзе весці вайну да канца і плануе "перакінуць баявыя дзеянні на тэрыторыю ворага (Расіі)". "У нас ёсць неабходныя людзі і сродкі", – заявіў

Доку Махаеў, адзін з рэгіянальных камандзіраў.

Хто ж тыя людзі, што сталі на бок Дудаева? Сярод іх шмат простых людзей, якія раней былі настаўнікамі, бухгалтарамі, дарэчы, лектарамі. Мяркуючы па размовах з імі, нельга сказаць, што гэта задураныя нейкімі дзядзькамі небаракі кожны з іх бачыць Чачню вольнай і незалежнай. Разыта Разаналіева, лектар універсітэта, сказала брытанскаму журналісту (дарэчы, па-англійску), што "мы ніколі не зможам жыць з рускімі разам. Занадта розныя мы нацыі".

Фільм заканчваецца кадрам, дзе над высокім будынкам лунае чачэнскі нацыянальны сцяг, на якім выявы месяца і ваўка, а пад імі — бел-чырвона-белая паласа. Як растлумачыла Разыта Разаналіева, гэты сцяг гаворыць, што на чачэнцаў заўсёды ідзе паляванне, як на ваўкоў, але перамагчы іх немагчыма.

**Дзмітрый Дарохін**

**З газеты "Свабода".**

# ЗМЕСТ

ПРАДМОВА.	3
КУР'АН. СУРА АЛЬ-АНАМ. З рускай мовы перакладу Я. Гучок. (Заканчэнне).	5
НАШ ІСМАІЛ-АГА.	14
УДЗЕЛЬНІК ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ БРАНІСЛАЎ АЛЕКСАНДРОВІЧ РАСКАЗВАЕ.	18
"ДАРОГА З ВІЛЬНІ Ё АШНЯНУ" (Урывак). Уладзіслаў Сыракомля.	20
СПРАВАЗДАЧА АБ АРХЕАГРАФІЧНАЙ ЭКСПЕДЫЦЫ БЕЛАРУСКАГА ЗГУРТАВАННЯ ТАТАРАЎ-МУСУЛЬМАН "АЛЬ-КІТАБ" ПА МЕСЦАХ КАМПАКТНАГА ПРАЖЫВАННЯ ТАТАРАЎ НА МЕНШЧЫНЕ І ГАРАД- ЗЕНШЧЫНЕ. І. Канюшкі.	26
УПЛЫЎ БЕЛАРУСКАГА НАЦЫЯНАЛЬНАГА РУХУ НА ВАЙСКОВЫЯ ФАРМАВАННІ РАСІЙСКОЙ АРМІІ З ПАЧАТКУ ПЕРШАЙ СУВЕТНАЙ ВАЙНЫ ДА ЛЮТАўСКОЙ РЭВАЛЮЦЫІ. Н. Цуба.	29
ПРАБЛЕМЫ ЭТНАГЕНЕЗУ БЕЛАРУСКІХ ТАТАР. З дыпломнай працы Алены Ахметшынай.	36
ЦЮРКСКІЯ СЛОВЫ Ё БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ. Я. Якубоўскі.	39
УРАЧЫСТАСЦІ Ё БЕЛАСТОКУ. Александр Халецкі.	42
ДЛЯ ВАС, СЛЕДАПЫТЫ.	43
"СЛАВА". Яўген Гучок (вершы).	45
КРЫМСКАТАТАРСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІК. 1500 слоў ад дзядзькі Ісмаіла Меметава.	47
БЕЛАРУСКІХ ТАТАРАЎ МОВА. Адам Яўгенавіч Супрун.	51
"ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЬШЧЫ". Слоўнік назваў артыкулаў, якія пачынаюцца словамі на "Ф", "Х", "Ц".	52
ПРОБНЫЯ АРТЫКУЛЫ ДЛЯ ЭНЦЫКЛАПЕДЫЧНАГА ДАВЕДНІКА.	
АЛІДЫ. С. Прозароў.	57
АҪГУСТ III. С. Думін.	57
АХВЯРЫ. П. Бароўскі, А. Дубінскі.	58
БАБУР.	59
БАРСУК. Я. Мелашэвіч.	59
БІРУНІ.	60
БОГАБАЯЗНАСЦЬ.	60
БРУКЛІНСКАЯ НЯЧЭЦЬ. І. Александровіч.	60
ГАГАУЗСКАЯ МОВА. Л. Пакроўская.	61
ГАГАУЗЫ. З кнігі "Народы Расіі", М., 1994.	61
ГЛІНСКАЯ Анастасія. І. Меслянічына.	63
ДЗІДА.	63

<b>ЕДЗІГЕЙ .</b>	<b>63</b>
<b>ІБН СІНА .</b>	<b>64</b>
<b>ІБРАГІМ .</b> Ю. Бяляўскі.	<b>64</b>
<b>КУКОЛЬ .</b> І. Мазан.	<b>65</b>
<b>ЛЕБЯДА .</b> Дз. Трацякоў.	<b>65</b>
<b>НАВАІ .</b>	<b>66</b>
<b>ПЛОЎ З БАРАНІНЫ .</b> Ю. Ахмётзянаў.	<b>67</b>
<b>ТАРПАН ясны .</b> А. Курской.	<b>67</b>
<b>" ТАТАРСКІ ТАНЕЦ " .</b> З розных крыніц .	<b>68</b>
<b>ТУЛМА .</b> Ю. Ахмётзянаў.	<b>68</b>
<b>ХАМЗА .</b> БелСЭ, т. 11.	<b>69</b>
<b>ЮСЫФ .</b> Ю. Бяляўскі.	<b>69</b>
<b>ЯКШЫЧ Ганна .</b> І. Масляніцына.	<b>70</b>

<b>У НАС ПЫТАЮЦЬ, З НАМІ РАЯЦЦА, НАМ ДАЮЦЬ ПАРАДЫ .</b>	<b>71</b>
<b>УСХОДАЗНАВЕЦ З ВАУКАВЫСКАГА ПАВЕТА .</b> Знаходка Алеся Баркоўскага .	<b>73</b>
<b>СІЛА ЯК АРГУМЕНТ .</b> Галіна Каржанеўская. З газеты " Літаратура і мастацтва " .	<b>73</b>
<b>" РУСКІ КАШМАР " ВАЧЫНА БРЫТАНСКАГА ЖУРНАЛІСТА .</b> З газеты " Свабода " .	<b>75</b>